

Fabrika Kapanmaları Sonucu Karşılaşılan İşsizlik Riskine İşçi Sınıfının Bir Yanıtı Olarak “Geri Kazanılmış İşletmeler”¹

Deniz GÜRLER²

ORCID: 0000-0002-3225-5214

DOI: 10.54752/ct.1097153

Öz: Seksenli yıllardan günümüze uzanan dönem, neoliberal politikaların egemen olduğu ve geleneksel işçi sınıfı örgütlerinin krizde olduğu bir dönemdir. Bu koşullar, işçi sınıfının yeni/alternatif örgütlenme ve mücadele arayışını tetiklemektedir. Geri kazanılmış fabrikalar ve geri kazanılmış fabrikalar hareketi, kriz ve rekabet sarmalında ayakta kalamayan fabrikalarda/işletmelerde, işsizlik riskiyle karşı karşıya kalan işçilerin işlerini savunmak amacıyla harekete geçmelerinden doğmuştur. Bu taban hareketi, işçilerin doğrudan eylemine dayalıdır ve otonom karakterdedir. 2001 Arjantin krizinde yüzlerce fabrikanın işçilerce işgal edilmesi ve bu fabrikalarda tekrar üretime geçilmesi sonucu ortaya çıkan geri kazanılmış fabrikalar hareketi, bugün başta Güney Amerika ülkeleri olmak üzere, dünyanın farklı ülkelerine de yayılmış durumdadır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, küreselleşme, kriz, geri kazanılmış fabrikalar, işçi denetimi.

As a Working Class Response to the Risk of Unemployment Due to Factory Closures: “Recovered Factories”

Abstract: The period from the eighties to the present is a period in which neoliberal policies are dominant and traditional working class organizations are in crisis. These conditions trigger the search for new/alternative organization and struggle of the working class. The recovered factories and recovered factories movement emerged from the mobilization of workers facing the risk of unemployment in

¹ Bu makale, 20. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İşçi Denetimi Mücadelesi Bağlamında Fabrika İşgal Hareketleri ve İşgal Fabrikaları Hareketi adlı tezden türetilmiştir.

² Dr. ddenizgurler@gmail.com

Gürler, D. (2022), “Fabrika Kapanmaları Sonucu Karşılaşılan İşsizlik Riskine İşçi Sınıfının Bir Yanıtı Olarak “Geri Kazanılmış İşletmeler” Çalışma ve Toplum, C.2, S.73. s.979-1016.

Makale Gelis Tarihi: 17.11.2021 - Makale Kabul Tarihi: 18.03.2022

factories/businesses that could not survive in the crisis and competition spiral to defend their jobs. This grassroots movement is based on the direct action of workers and is autonomous in character. The recovered factories movement, which emerged as a result of the occupation of hundreds of factories by workers in the 2001 Argentine crisis and the resumption of production in these factories, has spread to different countries of the world, especially to South American countries.

Keywords: Neoliberalism, globalization, crisis, recovered factories, workers' control.

Giriş

2001 Arjantin krizi, birçok fabrikanın kapanmasına neden olmuş, kapanan bazı fabrikalardaki işçiler işsizlikle karşı karşıya kalmaları üzerine çalıştıkları fabrikaları işgal etmeye ve tekrar işler hale getirmeye yönelmişlerdir. Bu işçiler, tekrar işler hale getirdikleri fabrikalarda, 'patronsuz üretim' olarak da adlandırılan özyönetime dayalı ilişkiler geliştirmişlerdir. Bu fabrikalara, 'geri kazanılmış fabrika/işletme' (*recovered factories/empresas recuperadas*) adı verilmektedir.

Geri kazanılmış fabrikaların ilk örnekleri, doksanlı ve iki binli yıllarda, Brezilya ve Arjantin'de görülmüş, bu örnekler daha sonra ortaya çıkan geri kazanılmış fabrikalara model oluşturmuşlardır. Günümüzde, başta Arjantin, Brezilya, Venezuela ve Uruguay gibi Güney Amerika ülkeleri olmak üzere, dünyanın çeşitli ülkelerinde yüzlerce geri kazanılmış fabrika bulunmaktadır.

Geri kazanılmış fabrikalar, işçi özyönetimine dayalı olsalar da piyasa koşullarında hareket etmek zorunda olan fabrikalardır. Bu deneyimlerin, piyasa koşullarında faaliyet yürütmenin getirdiği sorunların farkında olarak kendi aralarında örgütlenme yoluna gittikleri görülmektedir. Bu temelde, ulusal, bölgesel ve küresel ölçekte, çatı örgütleri kurmakta ve deneyim paylaşımı amacıyla toplantılar organize etmektedirler. Söz konusu deneyimler, "işgal et, diren, üret" ortak sloganı etrafında, kapitalist mülkiyet/çalışma ilişkilerine alternatif ilişkiler arayışındadırlar.

Bu çalışmada, geri kazanılmış fabrikalar üzerine literatür taranmış, (akademisyenlerden, araştırmacılardan ve işçilerden oluşan) Arjantin merkezli Programa Facultad Abierta (PFA) ile Brezilya merkezli Grupo de Pesquisa em Empresas Recuperadas por Trabalhadores (GPRT) tarafından hazırlanan raporlar incelenmiş ve geri kazanılmış fabrika deneyimleri üzerine çekilmiş belgesellerden yararlanılmıştır.

Neoliberalizm ve İşçi Sınıfı Üzerindeki Etkileri

Geri kazanılmış fabrikaların ortaya çıkışına zemin hazırlayan koşullar, neoliberal ekonomi politikalarının egemen hale gelmesi ve geleneksel işçi sınıfı örgütlerinin yaşadığı krize bağlı olarak yeni/alternatif örgütlenme ve mücadele arayışının gündeme gelmesi olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirilebilir.

Neoliberal Küreselleşme

Günümüz dünyasını açıklamak için en çok kullanılan kavramın ‘küreselleşme’ olduğu belirtilebilir. Seksenli yıllardan itibaren, ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel, teknolojik, birçok alanda yaşanan dönüşüm küreselleşme kavramıyla ifade edilmektedir. Mal ve hizmet ticaretinin artması ile sermaye hareketlerinin serbestleşmesi (ekonomik), sosyalist olarak adlandırılan rejimlerin çökmesi/kapitalizme eklenmesi (siyasi), ‘Batı’ yaşam tarzının/kültürel değerlerinin diğer toplumları etkisi altına alması ve tek tipleşme (sosyokültürel), ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelere bağlı olarak dünya ölçeğinde etkileşimin artması (teknolojik) gibi gelişmeler küreselleşme kavramıyla açıklanmaktadır. Hangi gelişmenin esas alındığına göre değişkenlik gösteren bu kavramın tam olarak neyi işaret ettiği konusunda ise bir fikir birliği olduğu söylenemez (Çoban, 2002: 119; Keskin, 2012: 81). Süreci açıklamak için sıklıkla kullanılan “ilişkilerin küresel ölçekte giderek daha derinleşmesi, genişlemesi ve hızlanması” şeklindeki tanımın da ne kadar genel ve muğlak olduğu açıktır (Erdağ ve Dinçer, 2005: 37). Ancak daha açık olan ise kavramın ‘nötr’ olmayıp ideolojik bir içeriğe sahip olduğudur (Başkaya, 1997: 17; Savran, 2002: 263; Kazgan, 2016: 56). Küreselleşme ile ifade edilen dönemin temel karakteristiği, erken kapitalistleşmiş ülkelerde Keynesyen, geç kapitalistleşmiş ülkelerde ise ithal ikamecilik olarak adlandırılan politikaların terk edilmesi ve dünya ölçeğinde neoliberal politikaların egemen hale gelmesidir. Buradan hareketle söz konusu süreç ‘küreselleşme’ olarak değil, ‘neoliberal küreselleşme’ olarak da adlandırılmaktadır (Şenses, 2013: 236). Küreselleşme ile neoliberalizm birebir örtüşen kavramlar değildir. Küreselleşme - bir biçimde- kapitalizmin doğuşundan beri geçerli olan bir eğilimken, neoliberal küreselleşme günümüz kapitalizmini işaret etmektedir (Duménil ve Lévy, 2009: 42; Saad-Filho, 2009: 269).

Neoliberal küreselleşme süreci, aynı zamanda, Taylorist/Fordist üretim modelinin terk edilmesi ve yeni bir üretim modelinin baskın hale gelmesiyle de karakterize olmaktadır. Post-endüstriyalizm, post-kapitalizm ve benzeri ideolojik kavramsallaştırmalar bir kenara bırakılırsa, yeni üretim modeli post-Fordizm, Toyotizm, esneklik, yalın üretim ve benzeri kavramlarla ifade edilmektedir. Neoliberal ekonomi politikalarının ve genellikle ‘esneklik’ olarak kavramsallaştırılan üretim modelinin egemen hale gelmesinin, işçi sınıfının hem bileşimi hem de örgütlenmesi ve mücadelesi üzerinde önemli etkileri olmuştur.

Neoliberal dönüşüm yetmişli yıllarda başlamıştır. Yetmişli yıllarda yaşanan iktisadi krizin, ne -neoliberallerin iddia ettiği gibi- ‘aşırı’ devlet müdahalesinden ne de -Keynesyenlerin iddia ettiği gibi- ‘yanlış’ devlet müdahalesinden kaynaklanmadığı (Öztürk, 2006: 115); petrol fiyatlarındaki yükselmenin ise krizin asıl nedeni değil, sonuçlarından biri olduğu (Savran, 2013: 57-61) ifade edilmektedir. Yetmişli yılların krizi, sermayenin organik bileşiminin artması sonucu kar oranlarının düşme eğilimine girmesi (Öztürk, 2006: 115; Savran, 2013: 70;

Sönmez, 2013: 65) ve yine sermayenin emek üzerindeki denetimini kaybetmeye başlaması üzerinden açıklanmaktadır (De Angelis, 2006: 162; Bell ve Cleaver, 2006; Holloway, 2006: 164; Hardt ve Negri, 2011: 152). Buradan hareketle, neoliberal politikaların ve esnek üretim modelinin, sermayenin krizine bir yanıt olarak yaşama geçirildiği açıktır (Schmidt, 2008: 73).

Söz konusu dönüşüm, birbirleriyle ilişkili değerlendirilebilecek bir dizi politika üzerinden açıklanabilir. Bunlar, birbirleriyle bağlantılı olmak kaydıyla, serbestleştirme, kuralsızlaştırma, esnekleştirme, özelleştirme ve finansallaşmadır. Geri kazanılmış fabrikaların ortaya çıkışına zemin hazırlayan temel gelişme ise serbestleştirmedir.

Serbestleştirme, uluslararası ticaretin ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi anlamına gelir ve sermayenin -doğrudan yabancı yatırım veya portföy yatırımı şeklinde- mekânsal/zamansal özgürleşmesini ifade eder (Erdut, 2003: 6-10; Sapanca, 2005: 68-69; Harvey, 2015: 177). Doğrudan yabancı yatırımların asli aktörü çok uluslu şirketlerdir. Bu şirketler, yeni şirketler kurma, var olan şirketleri satın alma veya yatırım yapacağı ülkedeki sermaye ile ortaklıklar kurma yoluna gitmektedirler (Tokol, 2001). Portföy yatırımları ise, kar payı ve faiz getirisi elde etmek amacıyla farklı ülkelere giriş/çıkış yapan ve giriş/çıkış yaptığı ülke ekonomisi üzerinde etkide bulunan sermayedir. İlki uluslararası ölçekte yeni bir iş bölümü yaratırken, ikincisi ülke ekonomilerinde dalgalanmalara yol açar.

Çok uluslu şirketler, hammaddeye yakınlık, pazara yakınlık, vergi oranları, çevre koruma düzenlemelerinin olup olmaması gibi faktörlerin yanı sıra, emek maliyetlerine ve örgütlenme durumuna bakarak üretimlerinin tamamını veya bazı aşamalarını ayrı ayrı ülkelerde gerçekleştirebilmektedirler. Günümüzde, dünya ölçeğinde, çok uluslu şirketler, bu şirketlere bağlı şubeler ve bunların taşeronlarından oluşan küresel bir ağ oluşmuş durumdadır. Bu ağ, en üstte çok uluslu şirketler olmak üzere hiyerarşik bir yapı arz etmekte ve uluslararası yeni iş bölümünü ifade edecek şekilde, “küresel meta zincirleri” ve “küresel fabrika” kavramlarıyla da tanımlanmaktadır. Çok uluslu şirketler, üretimin emek yoğun aşamalarını taşeronlara devrederek maliyetlerini/risklerini dışsallaştırmış olmakta, taşeronlar ise söz konusu maliyetleri/riskleri içselleştirebilmek için üretimdeki her türlü değişikliği emebilecek esneklikte emek istihdam etme yoluna gitmektedirler (Özügürlü, 2005: 95). Bu noktada, yatırım yapılacak ülkede sosyal damping, kuralsızlaştırma ve esneklik yönünde atılmış adımlar önem arz etmektedir. Bu ise, “dibe doğru yarış” ve “kirlilik sığınağı” gibi tartışmaları beraberinde getirmektedir. Genel anlamda ‘prekaryalaşma’ (Standing, 2014) süreci yaşanırken, özellikle Güney ülkelerinde üretim mekânlarının *sweatshop*laşması³ (Kutlu, 2011: 279) süreci yaşanmaktadır. Ayrıca, çok uluslu şirketler tarafından yapılan yatırımların önemli bir kısmının satın almalar ve birleşmelerden oluştuğu göz önüne alındığında, bu noktada yatırımın yapılacağı ülkedeki özelleştirme adımlarının da önemli olduğu görülmektedir.

³ Türkçede ‘terleme atölyesi’ veya ‘ter atölyesi’ gibi kavramlarla karşılanmaktadır.

Küresel üretim zincirinin en üstünde çok uluslu şirket ve hemen altında büyük ölçekli, az sayıda ve son derece ayrıcalıklı tedarikçiler bulunmakta iken, alt düzeylerine inildikçe işletme ölçeğinin küçüldüğü, emek yoğun üretimin arttığı ve taşeronlar arasında rekabetin kızıştığı görülmektedir. En alt düzeyde ise büyük ölçüde birbiri yerine ikame edilebilir çok sayıda *sweatshop* bulunmaktadır (Çaşkurlu, 2010: 56). Çok uluslu şirket, taşeronlardan ürünü değil, üretimin aşamalarını satın almakta, dolayısıyla kendi içinde bir monopson piyasası oluşturmaktadır. Bir başka deyişle, çok uluslu işletme satın alacağı üretim aşamalarının her biri için fiyatı önceden belirlemektedir ve bu aşamaların tek alıcısıdır (Erdut, 2004: 15). Çok uluslu şirket ile taşeronlar arasındaki sözleşme şeklen gönüllülük temelinde yapılıyor olsa da ana şirketin fiyatı belirlediği ve tedarikçiyi bir diğeriyle kolayca ikame edilebildiği için, söz konusu ilişki aslında taraflar arasındaki güç ilişkilerini yansıtmaktadır (Çaşkurlu, 2010: 56). Böylesi bir ilişkide, taşeronların ucuz ve itaatkâr emek talebi öne çıkmakta, piyasadaki dalgalanmalara açık olmak anlamında ‘sayısal esneklik’ geçerli olmaktadır (Erdut, 2004: 16). Uluslararası ölçekte şekillenen bu yeni iş bölümüne bağlı olarak, emek piyasası, Kuzey/Güney, birincil/ikincil, çekirdek/çevre olarak bölünmektedir. Buna göre, ilk gruptakiler işlevsel esneklik ve standart istihdam, ikinci gruptakiler ise sayısal esneklik, çalışma sürelerinde esneklik, ücret esnekliği ve atıpkı/kayıt dışı istihdam ile karakterize olmaktadır. Yine ikinci grupta kadın ve göçmen emeğinin yoğun olduğu görülmektedir (Belek, 1999: 77-101). Sonuç olarak, düşük ücret, iş güvencesizliği, kötü çalışma koşulları, sağlık ve güvenlik standartlarından yoksunluk gibi görünür sorunların yanı sıra, karşılığı ödenmemiş emek zamanı için önemli olan mutlak ve görece artı değer yaratma koşullarının en uygun bileşimine ulaşılması söz konusu olmaktadır (Başköy ve Kılıçaslan, 2017: 1515). Yücesan-Özdemir (2010: 47), taşeron çalışmayı, ana şirket ile taşeron arasındaki bağımlılık ilişkisi, taşeronlar arası rekabet, taşeron işçilerinin işçi sınıfı içi katı hiyerarşideki yeri, taşeron işçilerinin örgütsüzlüğü ve mekânsal/kurumsal parçalanmışlığı çerçevesinde ‘despotik bir emek rejimi’ olarak niteler.

Bu çalışmanın ve bu bölümün konusuyla doğrudan ilgili olması bakımından, serbestleştirme olarak ifade edilen gelişme önem arz etmektedir. Keza sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, özellikle geç kapitalistleşmiş ülkelerde hem makro ölçekte hem de işletme ölçeğinde yaşanan krizlerin temel nedenidir. Sermaye akımlarının iki ana kaleminden biri olan portföy yatırımlarının giriş/çıkış yaptığı ülkelerde makro krizler yaşanabilmekte iken, yine sermaye akımlarının diğer kalemi olan doğrudan yabancı yatırımlara ve dolayısıyla küresel rekabete açılan ekonomilerdeki küçük ve orta ölçekli işletmeler rekabet koşullarında diskalifiye olabilmektedirler. Bu süreç, özellikle geç kapitalistleşmiş ülkeler için ‘sanayisizleşme’ (*deindustrialization*) veya ‘prematüre/erken sanayisizleşme’ (Rodrik, 2015) olarak adlandırılan -ve imalat sanayinin payının azalmasıyla kendini gösteren- sorunu beraberinde getirebilmektedir (Öz, 2018; Doğruel ve Doğruel, 2019).

Serbestleştirme, hem geri kazanılmış fabrikaların ortaya çıkmasının nedeni olan fabrika kapanmalarının temel nedenidir hem de işçiler tarafından devralınan ve tekrar işletilen fabrikaların faaliyet yürüttüklerini ortamın belirleyicisidir. Çünkü işçiler, kapanmış fabrikaları devralıp tekrar işletmeye başladıklarında, içsel ilişkileri değiştirebilseler bile, dışsal koşulları değiştirememektedirler. Değiştirilemeyen dışsal koşullar ise içsel ilişkileri bir biçimde ve ölçüde etkilemektedir.

Örgütlenme ve Mücadelede Yeni Arayışlar

Günümüz dünyasını karakterize eden temel gelişme ‘neoliberal küreselleşme’ iken, aynı dönem, işçi sınıfının geleneksel örgütlenme ve mücadele araçlarında yaşanan kriz ile de tanımlanır. Bu çerçevede, işçi sınıfını temsil etme iddiasındaki siyasi partilerin ve sendikaların nicel ve nitel anlamda etkisizleştiği, yeni mücadele ve örgütlenme modelleri arayışının gündeme geldiği gözlemlenmektedir.

19. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyılın son çeyreğine kadarki dönemde, işçi sınıfının en temel örgütlenme araçları olarak siyasi partinin ve sendikanın öne çıktığı görülür. Bu denklemde, siyasi parti siyasi mücadeleyi, sendika ise ekonomik/sosyal mücadeleyi temsil eder. 20. yüzyılda işçi sınıfını etkisi altına alan başlıca görüşler ise İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Enternasyonal’de ifadesini bulan görüşlerdir. Kabaca sosyal demokrat ve Leninist olmak üzere ikiye ayrılabilse de aslında bu iki çizgi, siyasi partiyi siyasi mücadelenin, sendikayı ekonomik mücadelenin aracı olarak görmekte ortaklaşır. Bu süreçte, tabandan yükselen, doğrudan eyleme dayalı, otonom karakterde hareketler, işçi sınıfını temsil etme iddiasındaki siyasi partiler ve sendikalar tarafından genellikle arızı/atıpk (kontrol altına alınması gereken) hareketler olarak görülür.

Altmışlı ve yetmişli yıllar (özellikle 1968 bir dönüm noktası olmak kaydıyla), kapitalizmin olduğu kadar sosyalist olarak adlandırılan rejimlerin de sorgulandığı, geleneksel örgütlenme ve mücadele araçlarına alternatif arayışlarının gündeme geldiği yıllardır. Neoliberal politikaların egemen kılındığı, sosyalist addedilen rejimlerin yıkıldığı ve geleneksel işçi sınıfı örgütlerinin etkisizleştiği seksenli, doksanlı ve sonrasında iki binli yıllarda ise bu arayışlar yoğunlaşır. Tabandan yükselen, doğrudan eyleme dayalı, otonom karakterde hareketlerin ‘kurucu’ niteliği teslim edilmeye başlanır (Yıldırım, 2013: 44).

Bu temelde, doksanlı ve iki binli yıllarda toplumsal hareketler üzerinde etkili olan görüşler, post-modernizm, post-Marksizm ve post-Leninizm gibi başlıklar üzerinden tartışılmaktadır. Bunlardan ilki, yani post-modernizm başlığı altında değerlendirilen görüşler, kapitalist üretim/toplum biçiminin aşılamayacağı iddiasına sahip olmalarına bağlı olarak burada konu edilmeyecektir.⁴

Günümüzün mücadele ve örgütlenme anlayışına etkide bulunan başlıca görüşler, Laclau ve Mouffe tarafından geliştirilen ‘radikal demokrasi’ kuramı, Hardt

⁴ Jean Baudrillard, Jean François Lyotard bu isimlerden öne çıkanlardır. Post-modernizm için giriş/temel niteliğinde bir kaynak için bkz. Şaylan, 2002.

ve Negri tarafından geliştirilen ‘çokluk’ kavramı, Açık Marksizm tarafından geliştirilen ‘işin reddi’ ve ‘kendini değerli kılma’ (*self-volarization*) nosyonu⁵, Dieterich tarafından geliştirilen ‘21. yüzyıl sosyalizmi’ yaklaşımı, Mézárós tarafından geliştirilen ‘sermayenin ötesinde’ bir toplumun inşası tartışması ve farklı kaynaklardan doğmuş/beslenmiş ‘müşterekler’ tartışması olarak sıralanabilir.⁶ Bu görüşlerin tek tek ele alınması bu çalışmanın ve bu bölümün kapsamını aşar. Ancak, post-Marksist ve/veya post-Leninist çerçevede değerlendirilen bu görüşlerin ortak noktası, hem sosyal demokrasinin hem de Marksizmin Leninist yorumunun reddi üzerine yapılandırılmış olmalarıdır.⁷ Bu görüşler, sosyal demokrat bakıştan farklı olarak, kapitalizmin seçimler ve parlamento yoluyla aşılabileceği iddiasını reddederler. Yine bu görüşler, iktisadi/sosyal mücadele ile siyasi mücadele arasındaki ayrımı, bir siyasi partinin -ve hepsi için geçerli olmasa da işçi sınıfının- önderliğini ve devrimi devlet iktidarını ele geçirmek üzerinden tanımlamayı reddetmektedirler.

Son dönemdeki toplumsal hareketlere/işçi hareketlerine sirayet eden bir dizi özellikten söz edilebilir. Doksanlı yıllardan başlamak üzere, özellikle de iki binli yıllarda, toplumsal hareketlerin/işçi hareketlerinin ‘alet çantası’na şu üç kavram takım halinde girme eğilimindedir: doğrudan demokrasi, müşterekler, prefigüratif siyaset. Özdek’in (2013: 120) ifade ettiği gibi, “Günümüzün ‘gerçek demokrasi’ hareketleri, kapitalizmin ‘sahte demokrasi’ anlayışıyla hesaplaşmakta ve demokrasinin asıl anlamına geri dönüş çağrısında bulunmaktadır.” Müşterekler, doğrudan demokrasi anlayışından ayrı düşünülemez, “tabuların tabusu özel mülkiyet” (Başkaya, 2016: 162) karşısında iş birliğine, dayanışmaya, paylaşımaya dayalı ilişkilerin korunmasını ve geliştirilmesini işaret eden bir kavramdır. Prefigüratif siyaset ise “hayalini kurduğum, talep ettiğim ve gerçekten istediğim bir yaşamı çok küçük ölçekte de olsa tesis edebilmeye dair bir eylemlilik” (Kara, 2019: 44) olarak tanımlanmaktadır. Doğrudan demokrasinin, müştereklerin ve prefigüratif siyaset

⁵ Kendini değerli kılma için bkz. Cleaver, 2017.

⁶ Radikal demokrasi kuramı için bkz. Laclau ve Mouffe, 2017. Radikal demokrasi kuramının bir eleştirisi için bkz. Demir, 2014. Çokluk kavramı için bkz. Hardt ve Negri, 2001; 2004. Açık Marksizm ve bu kapsamdaki tartışmalar için bkz. Cleaver, 2008; Holloway, 2015 ve 2017; Bonefeld vd, 2017. Günümüzdeki toplumsal hareketleri radikal demokrasi, çokluk ve Açık Marksizm bağlamında değerlendiren bir bakış için bkz. Kioupiolis ve Katsambekis, 2016. 21. yüzyıl sosyalizmi anlayışı için bkz. Dieterich, 2007. Mézárós’un görüşleri için bkz. Mézárós, 2010; Foster, 2016 ve 2018; Mézárós, 2018. Müşterekler tartışması için bkz. Adaman, Akbulut ve Kocagöz, 2017; Dardot ve Laval, 2018; Stavrides, 2018.

⁷ Bu görüşlerden önemli bir kısmının, Leninist yorumun çok ötesinde, Marksizmin temel kategorilerine de eleştiri getirdikleri doğrudur; ancak, söz konusu görüşlerin her birinin Marksizme yönelik eleştirileri/yaklaşımları temelden farklı olduğu için burada bu tartışmaya girmek mümkün değildir. Yukarıda da belirtildiği gibi, çalışmanın bu bölümünde bahsi geçen görüşlere değinilmesindeki amaç, günümüz toplumsal hareketlerine ve geri kazanılmış fabrika hareketine olan etkilerini serimlemektir ve bu bakımdan yalnızca ortak noktalarına vurgu yapılmaktadır.

anlayışının, birbirlerinden ayrılmayacak bir biçimde günümüz toplumsal hareketlerine/işçi hareketlerine nüfuz ettiği açıktır. Artık iktisadi olanla siyasal ve sosyal olanın, küresel ile yerelin, makro iktidar yapıları ile mikro iktidar ilişkilerinin, amaç ile aracın birbirinden kopuk ele alınamayacağına dair bir bakış çerçevesinde örgütlenme ve mücadele anlayışı öne çıkmaktadır. Günümüz toplumsal hareketleri, bir yandan yeni toplumsal ilişkileri iktidarın ele geçirildiği güne ertelemeyen bugünden filizlendirebilmenin yollarını ararken, diğer yandan, sorunun yalnızca makro iktidar yapılarıyla ilgili olmadığını, mikro iktidarların da hesaplaşılması gereken bir sorun olduğunun farkındalığıyla hareket etmeyi önlerine koymaktadırlar. Bu ise kapitalizmin aşılmasını devlet iktidarının ele geçirilmesine ve/veya üretim araçları üzerindeki özel mülkiyete son verilmesine bağlamayan bir yaklaşımdır.⁸

Bu bağlamda, geri kazanılmış fabrikalar, neoliberal ekonomi politikalarının egemen olduğu ve -sosyalist/komünist partiler ve sendikalar gibi- geleneksel işçi sınıfı örgütlerinin -nitel ve nicel açıdan- güçlerini yitirdiği bir dönemde, makro ölçekte veya işletme ölçeğinde yaşanan krizlere yanıt olarak ortaya çıkan deneyimlerdir. Tabandan, doğrudan eyleme dayalı, otonom karakterde gelişen bir hareketin sonucu olarak ortaya çıkan bu deneyimler işçi denetimi ve özyönetiminin somut örnekleridir. Geri kazanılmış fabrikalar, ulusal ve uluslararası ölçekte kurdukları örgütlenmeler ve düzenledikleri toplantılar çerçevesinde, kapitalist mülkiyet/çalışma ilişkilerini aşmayı amaçlayan bir hareket olarak da değerlendirilebilir. Geri kazanılmış fabrikalar hareketi, kapitalist ilişkilerin aşılması arayışının bir ürünü olan ve daha geniş bir kümeyi temsil eden 'müşterekler' ve 'dayanışma ekonomisi' tartışmalarının merkezinde yer almaktadır.

Geri Kazanılmış Fabrika Hareketi

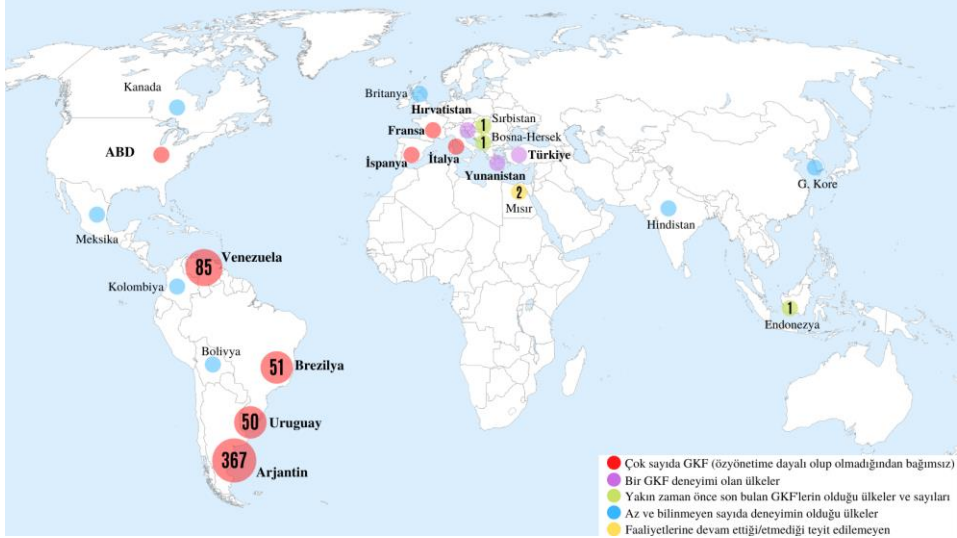
Geri Kazanılmış Fabrika Kavramının Tanımlanması

Geri kazanılmış fabrikalar denildiğinde akla ilk gelen ülke Arjantin'dir. Bunun nedeni, geri kazanılmış fabrikaların büyük kısmının Arjantin'de bulunuyor olmasıdır. Ayrıca söz konusu deneyimlerin sayısı bakımından Brezilya, Venezuela ve Uruguay da öne çıkan ülkelerdendir. Güney Amerika'da yoğunlaşmakla birlikte, dünyanın çeşitli yerlerinde geri kazanılmış fabrika örnekleri bulunmaktadır.

---

⁸ Srnicek ve Williams (2019), hem geleneksel sosyal demokrat/sosyalist/komünist partiler ve sendikalar tarafından temsil edilen örgütlenme/mücadele/siyaset anlayışını eleştirirler hem de yataycılık, doğrudan demokrasi, doğrudan eylem, prefigüratif siyaset gibi kavramlarla nitelenen 'yeni' örgütlenme/mücadele/siyaset tarzını eleştiriye tabi tutarlar. Her iki siyaset anlayışını 'folk siyaset' olarak adlandırırlar.

Grafik 1: Dünyada geri kazanılmış fabrikaların (GKF) görüldüğü ülkeler ve sayıları

Kaynak: Arjantin için bkz. Programa Facultad Abierta, 2021. Brezilya için bkz. Grupo de Pesquisa em Empresas Recuperadas por Trabalhadores, 2021. Uruguay için bkz. Rieiro, 2016. Venezuela için bkz. Vieta, 2019: 145. Diğer ülke deneyimleri için bkz. Autogestion. L'Encyclopédie Internationale, 2015; Azzellini, 2015; Azzellini ve Castronovo, 2017; Vieta, 2015: 8; 2019: 140-165.

Bu deneyimlerin, çeşitli kaynaklarda farklı şekillerde adlandırıldığı görülür.⁹ Ancak, söz konusu deneyimlerin tanımlanmasında şu üç kavram öne çıkar: 1) geri kazanılmış fabrika/işletme veya kurtarılmış fabrika/işletme 2) işçi özyönetimi ve 3) yeni kooperatifçilik veya yeni işçi kooperatifleri.

Geri kazanılmış fabrika kavramı,¹⁰ kapitalist bir şirketin, iflas sürecine girmesi ve bu şirkette çalışan işçilerin işsizlik riskiyle karşı karşıya kalmaları üzerine, şirketin işçileri tarafından tekrar işler hale getirilmesini ifade eder.¹¹ Bu şekilde tanımlandığında, geri kazanılmış fabrika kavramı geniş bir kümeyi temsil eder. Kavram, kapanan fabrikaların, hem işçilerin doğrudan eylemine dayalı çatışmalı bir

⁹ Bu fabrikalar/işletmeler için Türkçe'de 'işgal fabrikaları', 'patronsuz fabrikalar', 'kurtarılmış fabrikalar', 'geri kazanılmış fabrikalar', 'işlah edilmiş fabrikalar', 'işçiler tarafından yeniden ele geçirilmiş şirketler', 'devralınmış fabrikalar', 'ele geçirilmiş fabrikalar' gibi çeşitli terimler kullanılmaktadır.

¹⁰ İspanyolcası '*empresas recuperadas por sus trabajadores y trabajadoras*' (ERT), '*empresa recuperada*' veya '*fábrica recuperada*' ve İngilizcesi '*recovered factories*' veya '*recovered factories*'. Bu kavramlar içerisinde genel kabul görmüş olanı 'geri kazanılmış fabrika/işletme' kavramıdır.

¹¹ Söz konusu fabrikaların/işletmelerin işçiler tarafından devralınmadan önce birer kapitalist fabrika/işletme olduğuna dikkat çekmek amacıyla, işverenin yönetiminde olduğu (eski) dönem için 'şirket' denilmektedir.

süreç sonunda işçilerce devralındığı örnekleri hem de işveren ile işçiler/işçi sendikaları arasında yürütülen bir müzakere sürecinin sonucunda işçilere devredilen örnekleri kapsar. Yine kavram, işçilerce devralınması/işçilere devredilmesi sonucu tekrar işler hale getirilen fabrikaların hem özyönetime dayalı örneklerini hem de özyönetime dayalı olmayan örneklerini içerecek şekilde kullanılabilir.

Tarihte ve günümüzde, işgal eylemine sahne olmadan ve çatışmalı bir süreç yaşanmadan, sahipleri tarafından işçilere devredilen/işçilerce devralınan şirket örnekleri bulunmaktadır. Hatta bazı ülkelerde ve dönemlerde bu tarz transferler çok sayıda fabrikayı kapsayacak şekilde gerçekleşmiştir. Örneğin, İspanya'da, 'Sociedades Laborales' kapsamında değerlendirilen şirketler tam da bu tarz şirketlerdendir. İspanya'da, seksenli yıllardaki iktisadi kriz döneminde, birçok şirketin kapanması karşısında işsizlik riskiyle karşı karşıya kalan işçiler, işverenleri tarafından kapatılan şirketlerin kendilerine devredilmesini talep etmişlerdir. İşçilerin talebi, ne militan bir eylemi içermiştir ne de işçilerce devralınan şirketlerde özyönetime dayalı ilişkiler geliştirilmiştir.¹² Aynı zamanda, sendikalar devir sürecinde aktif rol almışlar ve 1986 yılında bu şirketler yasal düzenlemeye kavuşmuşlardır. Günümüzde, İspanya'da, Sociedades Laborales kapsamında 10 binin üzerinde şirkette 65 binden fazla işçi istihdam edilmektedir.¹³ Yine İtalya'da, ismini dönemin Sanayi Bakanı Giovanni Marcora'dan alan 1985 tarihli Legge Marcora (Marcora Yasası) çerçevesinde kurulmuş bu tipte yüzlerce şirket/kooperatif bulunmaktadır.¹⁴ Fransa'da ise SCOP (Sociétés Coopératives Ouvrières de Production) olarak adlandırılan 1600 kooperatifin %21'i işverenlerden işçilere devir yoluyla kurulmuştur (Vieta, 2019: 149 ve 153-154). Avrupa sanayi ve hizmetler kooperatifleri konfederasyonu olan CECOP, 2013 tarihli raporunda, tam da Güney Amerika'da ortaya çıkan geri kazanılmış fabrikaların uyandırdığı ilginin bir sonucu olarak, Avrupa Birliği sınırları dahilinde, varisleri olmadığı ya da varislerince devam ettirilmek istenmediği için her yıl kapanan en az 150 bin şirket olduğundan söz etmektedir. Rapor, böylesi şirketlerin kooperatifleşme yoluyla çalışanlarına devredilebileceğine ve her yıl 600 bin kadar işin kurtarılabilceğine dikkat çekmektedir. Ayrıca, Fransa hükümetinin bu konuda bir yasal düzenlemeyi gündeme aldığından da bahsetmektedir.¹⁵ Yine ABD, Britanya ve Kanada'da ESOP ve benzeri modeller çerçevesindeki işçi devralmalarından da söz edilebilir.¹⁶ Sonuç olarak, geri kazanılmış fabrika kavramının, (mücadeleci ya da devir yollu, özyönetime dayanan ya da dayanmayan) bütün deneyimleri kapsamasına bağlı olarak, geniş bir küme olduğu düşünülebilir.

¹² Bunun bir genelleme olduğuna ve aksi örneklerin olabileceğine dikkat çekilmelidir.

¹³ Sociedades Laborales için bkz. Garcia, Muñecas ve José, 2016.

¹⁴ İtalya'daki geri kazanılmış fabrikalar için bkz. Vieta, 2015.

¹⁵ CECOP raporu için bkz. CECOP, 2013.

¹⁶ Employee Stock Ownership Plan (ESOP) modeli için bkz. Güven, 1997; Şahin, 2021. Kanada'da Business Conversions to Co-operatives (BCCs) kapsamında değerlendirilen model için bkz. Vieta ve Duguid, 2021.

Yine bu deneyimler, 'işçi özyönetimi' olarak da adlandırılırlar. Söz konusu deneyimlerin işçi özyönetimi olarak değerlendirilmesi, geri kazanılmış fabrikaların benzer tarihsel deneyimlerle ilişkilendirilmesi anlamında önemlidir. Kapitalizmin ortaya çıkışından bugüne çeşitli ülkelerde birçok özyönetim deneyimi görülmüştür. Bunlardan bazıları tekil örnekler olarak yaşanmış (örneğin, yetmişli yıllarda Fransa'daki Lip saat fabrikasında ya da Türkiye'deki Alpogut linyit işletmesinde olduğu gibi), bazıları ise aynı anda birçok fabrikayı kapsayan bir harekete dönüşmüştür (1917'de Rusya, 1920'lerde İtalya, 1936-1939 İspanya, 1936 ve 1968 Fransa, yetmişli yıllarda Britanya'da olduğu gibi). Hatta İkinci Paylaşım Savaşı (1939-1945) sonrasında Yugoslavya'da 'özyönetim' olarak adlandırılan bir model uygulamaya konulmuştur. Bu örneklerin ve hareketlerin tek tek değerlendirilmesi bu çalışmanın kapsamını aşmakla beraber, hem tekil örneklerin hem de fabrikaların işgal edilmesine dayalı kitlesel hareketlerin kısa sürede son bulduğu görülmektedir. Rusya ve Yugoslavya deneyimleri ise konseylerin/komitelerin parti ve sendika gibi merkezi yapılara tabi hale getirilerek işlevsizleştirildiği üzerinden tartışılmaktadır.¹⁷

Geri kazanılmış fabrikaların işçi özyönetimi olarak adlandırılması, kapitalist koşullar altında bu fabrikaların varlıklarını sürdürüp sürdüremeyecekleri sorusunu gündeme getirmektedir.¹⁸ Bu soru önemsiz değildir ve çalışmanın ilerleyen kısımlarında somut deneyimler çerçevesinde ele alınacaktır. Ancak söz konusu deneyimlerin işçi özyönetimi olarak adlandırılması, çubuğu tekil fabrika deneyimine doğru bükmekte ve geri kazanılmış fabrikalar tarafından kurulan örgütlenmeler ve mücadeleler arka planda kalabilmektedir. Her bir deneyimin birer işçi özyönetimi olduğu bir gerçektir.¹⁹ Bununla beraber, günümüzde yüzlerce fabrika ve on binlerce işçiyi kapsayan geri kazanılmış fabrika deneyimleri, çatı örgütleri, ulusal ve uluslararası düzeyde gerçekleştirilen toplantılar, dayanışma ekonomisi ekseninde yürütülen tartışmalar/çalışmalar ve yeni deneyimler için verilen mücadele dikkate alındığında -tekil deneyimlerden öte- bir hareket olma özelliği de göstermektedir.

Geri kazanılmış fabrikalar, çeşitli kaynaklarda, 'yeni kooperatifçilik' başlığı altında da değerlendirilir. Olgunun, çeşitli kaynaklarda, 'yeni kooperatifçilik' ve benzeri kavramlarla tanımlanmasının iki temel nedeni vardır. Birincisi, ülke deneyimlerinin ele alındığı başlıklarda görüleceği gibi, işgal edilerek işçi yönetimine geçen fabrikaların büyük kısmının yasal statüde faaliyet yürütebilmek için kooperatifleşme yoluna gittikleri görülür. İkincisi, doksanlı ve iki binli yıllarda

¹⁷ İşçi denetimi/özyönetimi üzerine hem kuramsal tartışmalar hem de -Yugoslavya modeli de dahil olmak üzere- geçmiş deneyimler için bkz. Işıklı, 1980; Arvon, 1991; Cangızbay, 2003; Barker, 2010; Sancaktar, 2015; Azzellini ve Ness, 2021. Ayrıca geçmişte Türkiye'de yaşanmış işçi özyönetim örnekleri için bkz. Narin, 2014.

¹⁸ Bu soru, Marx (1997: 389), Luxemburg (1993: 86-87) ve Mandel (1975) tarafından da gündeme getirilmiştir.

¹⁹ İşçi özyönetiminin kapitalist koşullarda fabrika ölçeğinde hayata geçirilebileceği ve bu tarz denemelerin özyönetimin nihai formu olmaktan ziyade özyönetime dayalı ilişkiler kurma mücadelesi olarak görülebileceği varsayımından hareket edilmek şartıyla.

ortaya çıkan bu kooperatiflerin, (piyasacı ve/veya bürokratik tarzdaki) geleneksel kooperatiflerden farklı olarak, -içsel olarak- özyönetime dayalı ve -dışsal olarak- dayanışmacı ilişkiler geliştirmeye yöneldikleri gözlemlenir. Bu çerçevede, 'otantik kooperatifçilik' (Singer, 2002; Lima, 2009), 'gerçek kooperatifçilik', 'yeni nesil kooperatifçilik' (Ferrarini vd. 2013), 'devrimci kooperatifçilik' (Singer ve Souza'dan akt. Faria, 2017), 'kooperatifçiliğin yeniden dirilişi', 'direniş kooperatifleri' (De Faria, 2011), 'müdahale kooperatifleri' (Laville, 2010), 'halk kooperatifleri' (Cançado, 2007) gibi çeşitli şekillerde adlandırılırlar. Yeni işçi kooperatifleri ve benzeri kavramlar, eşitlikçi ve dayanışmacı ilişkiler geliştirilmesi ölçüsünde, kooperatifçiliğin temel ilkelerine dönüş bağlamında kullanılır. Curl (2010: 25), yeni kooperatif hareketinin, işyerini demokratikleştirme misyonunu tekrar kazandığını, yeni toplumsal girişim deneylerini kapsamına aldığını, uluslararası karaktere büründüğünü, işçi hareketiyle ilişkili hale geldiğini, konut-arazi-fabrika işgalleriyle doğrudan eylem aktivizimine geri döndüğünü belirtir.²⁰

Bu bilgiler ışığında 'geri kazanılmış fabrika' ve 'geri kazanılmış fabrika hareketi' tanımlanabilir. Geri kazanılmış fabrika, iflas sürecine giren bir fabrikada, işsizlik riskiyle karşı karşıya kalan işçilerin, kapitalist koşullarda 'çalışma hakkı' çerçevesinde, mücadeleciler veya uzlaşmacı bir yolla, çalıştıkları fabrikayı ele geçirerek tekrar işler hale getirdikleri -ve bazılarında özyönetime dayalı ilişkiler geliştirdikleri- bir örgütlenmedir. Bu fabrikaların, ortaya çıktıkları ülkelerde ve dünya ölçeğinde, benzer bir bakışa sahip oldukları, aralarında ve diğer dayanışmacı/özyönetimsel örgütlenmelerle ilişki kurdukları ve yeni deneyimleri destekledikleri görülmektedir.

Geri Kazanılmış Fabrikaların Ortaya Çıkışı

Arjantin, doksanlı yıllar boyunca, IMF ve uluslararası finans kurumları/çevreleri tarafından neoliberal modelin başarı timsali olarak övülüyor ve 'üçüncü dünya'ya örnek olarak gösteriliyordu. Dönemin Devlet Başkanı olan Carlos Saúl Menem,²¹ 4 Ocak 1998 tarihindeki IMF-DB Yıllık Toplantısı'nda bir zafer konuşması bile yapıyor ve Arjantinlilere yakında 'birinci dünya'nın bir parçası olacaklarını vaat ediyordu (Mussa, 2003: 32; Petras ve Veltmeyer, 2007: 10-11).

Menem'in zafer konuşmasından üç yıl sonra Arjantin'deki manzara vaat edilenden çok farklıydı. İşsizlik yüzde 20'yi aşmış, yoksulluk nüfusun yüzde 50'sini geçmiş, bankalardan mevduat kaçışları günde 1 milyar dolara ulaşmış, bunun üzerine bankalar kapatılmış, mevduatlar dondurulmuş (*corralito*), nakit çekmeye günlük 250 dolar sınırı getirilmiş, paranın değeri neredeyse bir kâğıt parçası seviyesine düşmüş, ülke 132 milyar dolarlık dış borcunu ödeyemeyeceğini açıklamıştı. Bunun üzerine,

²⁰ Günümüz/yeni işçi kooperatiflerinin mevcut üretim/mülkiyet ilişkilerine bir alternatif olup olamayacağına dair bir tartışma için bkz. Ratner, 2016; Marcuse, 2016; Şahin, 2021.

²¹ Peronist çizgiye sahip Adalet Partisi (PJ, Partido Justicialista) lideri olan Menem, Temmuz 1989'dan Aralık 1999'a kadar görevde kalmıştır.

eyaletlerde ve başkentte halk “*Que se vayan todos!*” (Hepsi gitsin!) sloganıyla ayaklanmış, başbakan²² saraydan bir helikopterle kaçmak zorunda kalmıştı.

Arjantin’de artan işsizliğin, güvencesizliğin ve yoksulluğun vardığı nokta 19-20 Aralık 2001 tarihinde patlak veren ve *Argentinaazo* olarak da adlandırılan ayaklanma olmuştur. Hükümetin devrilmesiyle sonuçlanan bu ayaklanma, işsizlerden orta sınıfa, halkın geniş katılımını içermiş ve toplumun farklı kesimlerinin katılımı “*¡Piquete y cacerola, la lucha es una sola!*” (*piquete* ve *cacerola*, mücadele aynıdır)²³ sloganında yansımaları bulmuştur (Castorina, 2009: 270). Bu süreçte, toplumsal dayanışmanın örnekleri olan takas topluluklarının (*clubes de trueque*) yanı sıra, ülkenin her yanında doğrudan demokrasi örnekleri olan meclisler (*asambleas/asambleas barriales*) kurulmuştur (Vieta, 2012: 132; Ozarow ve Croucher, 2014: 994). *Argentinaazo*, orta sınıfın *corralito*’ya karşı başlattığı, ilerleyen günlerde ise işsizlerin -hareketinin- öne çıktığı bir isyan olarak nitelenebilir.

Arjantin’in, doksanlı yıllardan başlayarak güçlü bir işsizler hareketine sahne olduğu görülür. *Piqueteros* (yol kesenler/barikatçılar) olarak adlandırılan, asıl olarak doksanlı yılların ortalarında (orta Arjantin) Neuquén ve (kuzey Arjantin) Salta’da iki petrol sahasında ortaya çıkan ve daha sonra Buenos Aires’e kadar yayılan işsizler hareketi, özellikle yol kapatma eylemleriyle gündeme gelmişlerdir (Rossi, 2013; 2015; Tauss, 2015: 190-191; Durmaz, 2016). İşsiz kaldıkları için üretimden gelen güçlerini kullanmaları mümkün olmayan bu insanlar, sermaye devridaiminin üretim kadar dolaşımı da kapsadığından hareketle, ana arterleri kesme ve malların hareketini bloke etme eylemleri geliştirmişlerdir (Duman, 2004: 26). Hareket, 1998’de 51, 1999’da 252, 2000’de 514 ve 2001’de 1383 ve 2002’de ise 2336 yol blokajı gerçekleştirmiş ve yüz binlerce işsiz örgütlemiştir (Petras ve Veltmeyer, 2006: 32; Castorina, 2009: 270). Her ne kadar kapsamında sol parti veya örgütlerle ilişkili olanları varsa da işsiz hareketi ana aksı bakımından bir taban hareketidir ve âdemi merkezizetçi bir yapıya sahiptir.²⁴ Petras (2002) hareketin başarısını geleneksel sol partilerden ve sendikalardan bağımsız gelişimine bağlar. İşsiz işçiler hareketi, iki binli yıllarda Arjantin’de çoğalan işgal fabrikalarının öncüsüdür.

Doksanlı yıllardan bu yana artan işsizlik, güvencesizlik ve yoksulluk kitleleri marjinalize ederken, devlet bu kesimlere yönelik herhangi bir sübvansiyon sağlamıyor, geleneksel sendikalar ise bu kesimleri temsil etmediği gibi Menem

²² Dönemin başbakanı, merkez-sağ bir parti olan Radikal Yurttaş Birliği (UCR, Unión Cívica Radical) lideri Fernando de la Rúa Bruno idi ve Aralık 1999’dan 21 Aralık 2001’e kadar görevde kalmıştı.

²³ *Piquete* işsizleri; *cacerola*, tencereleri birbirine vurarak protesto eden orta sınıfı ifade eden bir kavramdır.

²⁴ İşsiz işçiler hareketi, tek bir örgütü değil, farklı yaklaşımlara sahip birçok örgütü kapsamına alan bir ifadedir. Başlangıçta ise şu üç örgüt vardı: *Movimientos de Trabajadores Desocupados* (MTD), *Corriente Clasista y Combativa* (CCC) ve *Federacion de Trabajadores por la Tierra, Vivienda y Habitat* (FTV) (Rossi, 2012).

hükümetine destek veriyordu. Özellikle CGT,²⁵ yüksek maaşlı sendika bürokratları tarafından yönetiliyor ve yalnızca aidat veren üyelerin örgütlenmesiyle ilgileniyordu (Petras, 2006: 54; Petras ve Veltmeyer, 2006: 36).²⁶ Ruggeri (2017: 510), Arjantin’de geleneksel sendikaların genellikle Peronizm (*Peronismo*)²⁷ ile şekillenmiş olduğunu, askeri darbe döneminde ise deneyimli/egitimli kadrolarını kaybettiğini ve neoliberal dönemde Menem hükümeti ile iş birliği yaptığını belirtir. Bu sendikalar, ücret ilişkisi dışında yaşanan emek çatışmalarını ve kurumsal ilişkiler dışındaki militan eylemleri genellikle görmezden gelmişlerdir.²⁸ Bu durum, çalıştıkları fabrikaların kapanma riskiyle karşı karşıya kalan işçiler ve işsizler için kendi özgüçlerine güvenmek dışında bir seçenek sunmuyordu. İşsizler fabrika içinde değillerdi ve işsizlik riskiyle karşı karşıya kalanlar da üretim alanının dışına atılıyorlardı. Dışarıda ise yol kesme gibi militan eylemler ses getirmekle birlikte talepleri ve geçimleri için somut bir çözüm olmuyordu. İşte özyönetim fikrinin filizlendiği yer burasıdır (Ruggeri, 2017: 499).²⁹

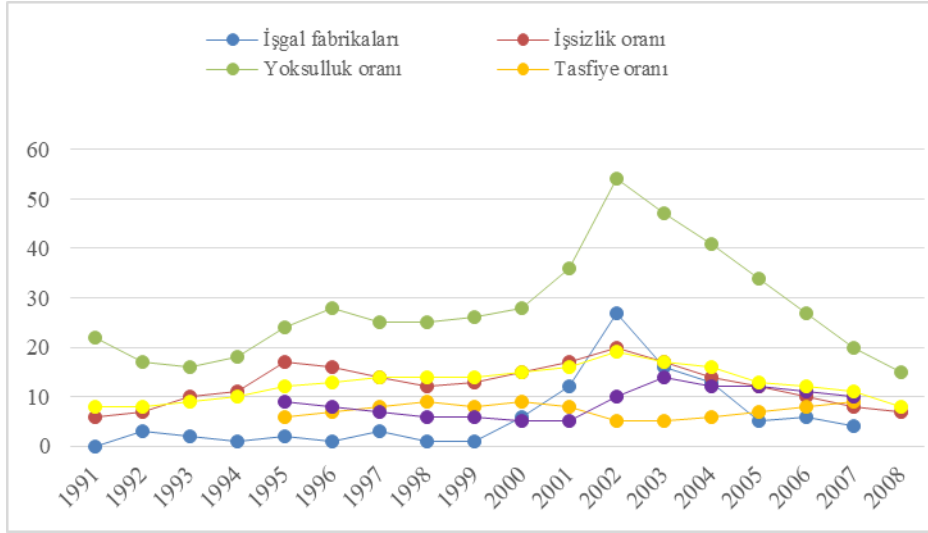
²⁵ CGT: Confederación General del Trabajo de la República Argentina (Arjantin Cumhuriyeti Genel İş Konfederasyonu).

²⁶ Arjantin’de, işsizler hareketiyle ilgilenen önemli sendikalardan biri 1992’de kurulan CTA’dır (Central de Trabajadores de la Argentina).

²⁷ Arjantin’de, 1946 ile 1955 arasında ve 1973-1974’te devlet başkanlığı yapmış Juan Domingo Perón’un uyguladığı popülist ve milliyetçi politikalara verilen addır ve bu siyasi çizgidekilere ‘peronist’ denilmektedir.

²⁸ Doksanlı yılların başında geleneksel sendikalara tepki olarak, CGT’den ayrılan bir grup, bağımsız sendika CTA’yı (Central de Trabajadores de Argentina) kurmuşlardır.

²⁹ Arjantin’de iflas sürecine giren herhangi bir fabrikanın işçiler tarafından devralınması olgusu 2001 krizinden sonra ortaya çıkmış değildir. Başkent Buenos Aires’te bulunan Arjantin Metalurji ve Plastik Endüstrisi (IMPA, Industrias Metalúrgicas y Plásticas Argentina) ilk örneklerden biridir. IMPA, Arjantin geri kazanılmış fabrikaların ilklerinden olmasının yanı sıra, iki önemli çatı örgütünden biri olan Geri Kazanılmış Fabrikalar Ulusal Hareketi’nin (MNER, Movimiento Nacional de Empresas Recuperadas) de ana bileşenlerindendir (Dinerstein, 2015: 133; Rossi, 2016: 164; Vieta, 2019: 362). IMPA için bkz. <http://www.recuperadasdoc.com.ar/descripciones/impa.htm>.

Grafik 2: Geri kazanılmış fabrikalar ile işsizlik ve bazı ekonomik veriler arası ilişki

Kaynak: Vieta, 2014: 15; 2019: 203.

21. yüzyıla girerken, Arjantin’de birçok fabrikada çalışanların ücretleri ya ödenmiyor veya eksik ödeniyor ya da fabrikalar kapanıyordu. Bu fabrikalarda çalışan işçiler için bunun anlamı, ekonomik krizin ortasında, hakları olan maaşları ve tazminatlarını da almadan, işsiz kalmak demektir. İşçiler, karşı karşıya kaldıkları bu çıkmazda, bir seçeneği daha olduğunu düşünerek kapatılan fabrikaları işgal etmeye ve yeniden üretime geçmeye yönelmişlerdir (Ekmekçi, 2011: 62). İşçiler, işgal ederek yeniden faaliyete geçirdikleri fabrikaları ‘geri kazanılmış fabrikalar/işletmeler’ olarak adlandırmışlardır. Bu kavram, yalnızca Arjantin’de değil, işgal fabrikalarının görüldüğü diğer ülkelerde de benimsenmiştir (Ruggeri ve Vieta, 2015: 78).

Ekim 2001’de, ilklere dönüşen Cerámica Zanón işgal edilir ve adı işçiler tarafından FaSinPat (Fábrica Sin Patronos, yani ‘patronsuz fabrika’nın kısaltması) olarak değiştirilir. Yine ilklere dönüşen ve geri kazanılmış fabrikaların sembollerinden bir diğeri Brukman’dır (veya kooperatifleştirildikten sonraki ismiyle La Cooperativa 18 de Diciembre) (Ranis, 2006). Hareketin bir başka önemli sembolü ise başkentte bulunan ve Mart 2003’te işgal edilen Hotel Bauen’dür.³⁰ Chilavert

³⁰ Hotel B.A.U.E.N. kooperatifi (Cooperativa Hotel Buenos Aires Una Empresa Nacional) çalışanları, Ekim 2020’de, pandemi nedeniyle mali sıkıntıyla karşı karşıya olduklarını ve özyönetim projesine son verdiklerini açıklamışlardır. Yeri gelmişken, pandeminin Arjantin işgal fabrikaları üzerine etkisini araştırmak için, Ekim 2020’de dijital ortam üzerinden bir araştırma yapılmıştır. Araştırma, işçilerce devralınmış işletmelere odaklansa da, daha sonra bazı kooperatifleri içerecek şekilde genişletilmiştir. Nihayetinde 139’u işçilerce devralınan

(Cooperativa Chilavert Artes Gráficas) ise Mayıs 2002’de işgal edilen ve işçilerin yönetimine geçen bir matbaa/grafik atölyesi olup bugün hareketin önemli sembollerindendir.

İşgal edilen fabrikaların sayısı zaman içinde artmıştır ve bugün Arjantin’de toplamda 16 bine yakın çalışanın istihdam olduğu 400’e yakın geri kazanılmış fabrika bulunmaktadır (Azzellini, 2019: 89). 2001 yılı öncesinde az sayıdaki geri kazanılmış fabrikada toplam çalışan sayısı 2091 iken, bu sayı 2004’te 8341, 2009’da 11217, 2013’te 13644 ve 2016’da 15948’e yükselmiştir (Vieta, 2019: 117). Örneğin, başkentte 2004 yılında 22 geri kazanılmış fabrika varken, bu sayı 2010’da 39, 2013’te 56 ve 2016’da 70’e çıkmıştır (Ruggeri, 2017: 504). Söz konusu fabrikaların ilk vakalardan bu yana hem sayısında hem de sektörel çeşitliliğinde artış görülmüştür. Önemli bir bilgi ise; bu deneyimlerin en az yarısı, ilk evredeki öğrenilmiş deneyimlerin aktarılması sonucunda gerçekleştirilmiştir (Ruggeri ve Vieta, 2015: 79-80; Ruggeri, 2016: 51).

İşgallerin hukuki boyutuna gelince, işgal ilk bakışta mülkiyete müdahale eden ‘yasadışı’ bir eylem gibi görülebilir ama Arjantin özelinde hâlihazırdaki İflas Kanunu mücadelenin temel dayanaklarından birini oluşturmaktadır (Klein ve Lewis, 2007: 41). Süreç şöyle ilerlemektedir: İşçiler bir fabrikayı işgal ettiklerinde, fabrikanın varlıklarını alacaklarına karşı rehin almış olurlar (İflas Kanunu tüm alacaklıları eşit derecede imtiyaz sahibi yapmaktadır). Daha sonra bir kooperatif kuran işçiler, ‘kamu yararı’ adına iflas etmiş fabrikayı işletmeye başlarlar ve bu arada yasal süreç devam eder. Mücadele, fabrikanın ve üretim araçlarının işçilerin (kolektif) mülkiyetine geçene kadar devam eder. Bu statüye ulaşamayan fabrikalar ise illegal bir şekilde ve sürekli tahliye tehdidiyle üretime devam ederler. Bugün fabrikaların yarıya yakını bu durumda denilebilir ve bu da arafta olanlar için belirsizliğin sürmesi anlamına gelir. Yargı organları her fabrikayı ayrı bir vaka olarak ele alırken, işgal fabrikaları için genel bir kanun çıkarılmıyor olması durumu zorlaştırmakta ve çatışmalı sürecin devamını beraberinde getirmektedir (Ekmeççi, 2011: 63).

Geri Kazanılmış Fabrikaların Özellikleri

Geri kazanılmış fabrika, işçiler tarafından devralınmadan önce kapitalist bir işletme olarak faaliyet yürütür. İşçiler tarafından devralındıktan sonra ise işçilerin yönetimine geçer ve ‘patronsuz’ bir şekilde işletilir. Bu çerçevede, militan bir eylemin sonucunda ortaya çıkan radikal bir organizasyondur (Tauss, 2012: 20). Hareket tabandan ve kendiliğinden gelişir ve önce fabrikanın işgal edilmesi, sonra baskıya direnilmesi ve nihayetinde işçi yönetiminde tekrar faaliyete başlanması olmak üzere üç aşamayı içerir: ‘işgal et, diren, üret’ (*occupy, resist, produce*) sloganının da kaynağı budur (Vieta, 2014: 17; 2019: 361).³¹

---

işletmeler olmak üzere toplam 195 kooperatifi kapsamaktadır. Araştırma raporu için bkz. Ruggeri ve Martínez, 2020.

³¹ İspanyolcası “*ocupar, resistir, producir*” olan bu slogan, Brezilya’da mücadele yürüten

İşçilerin, fabrikayı devraldıktan sonra, ücret eşitliği, doğrudan demokrasi ve rotasyon ilkesini hayata geçirmeye çalıştıkları ve bu şekilde özyönetimsel bir yapı oluşturmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu ise kapitalist nitelikli bir işletme ile işgal fabrikaları arasındaki en temel farkı oluşturur. Kapitalist bir işletme, ücret eşitsizliği, hiyerarşik ilişkiler ve yabancılaşma ile karakterize olur. Geri kazanılmış fabrikaların ise önemli bir kısmında ücret eşitliği geçerlidir. Ancak bazılarında, ücret farklılıklarına sahip bir sistemin kurulmuş olduğu görülmektedir. Farklı vasıflar, deneyim, sorumluluk düzeyi, kıdem, sahip olunan çocuk sayısı gibi birtakım kriterler devreye girerek, ücretlendirmede bir ayrıma gidilmesi tercih edilebilmektedir. Ancak ücretlerde farklılık olsa dahi, en yüksek ve en düşük ücret arası fark yüzde 25'i geçmemektedir. 2010 yılında işgal fabrikalarının yüzde 56'sı eşitlikçi ücret sistemini benimsemişti (Tauss, 2012: 170-171). Bunun yanında, bir fabrikanın nasıl devralındığı da eşitlikçi ilişkilerin gelişimini etkileyebilmektedir. İşgal eylemiyle devralınan fabrikalarda, dayanışmanın ve eşitlikçiliğin daha ön plana çıktığı görülmektedir. Bu, ücret sistemine de yansımaktadır. İşgal edilen fabrikaların yüzde 71'inde ücret farklılığı yokken, işgal edilmeden devralınan fabrikalarda bu oran yüzde 37'dir (Kabat, 2011: 375; Hirtz ve Giacone, 2013: 90). Burada önemli olan nokta ise, ücretler ister eşitlikçi ister farklılıkları içerecek şekilde belirlensin, her durumda buna işçilerin karar vermesidir.

Geride kazanılmış fabrikalarda yalnızca ücretler konusunda değil, genel anlamda yatay ilişkiler geliştirme çabasının öne çıktığı görülür. İşe ilişkin kararlar, fabrika içinde her işçinin katılımına açık toplantılarda ve meclislerde, ortak bir şekilde alınmaktadır. Bu toplantılar, bazen haftalık, genellikle aylık, olağanüstü durumlarda ise anlık yapılabilmektedir (Tauss, 2012: 21; Vieta, 2014: 20; Ruggeri, 2016: 51; Azzellini, 2019: 91). Dolayısıyla, kapitalist bir işletmede olduğu gibi, kararların yukarıda alınıp aşağıya direktif verilmesi söz konusu değildir.

Bu fabrikalarda, işgal sürecine katılmamış ve daha sonradan işe alınmış olan işçiler de çoğunlukla başından beri sürecin içinde olan işçilerle aynı haklara sahip olabilmektedir. Örneğin, Brukman tekstil fabrikasında çalışan 132 işçiden yalnızca 32'si işgalden devralmaya kadar bütün sürecin içinde yer almıştır. Böyle olmasına rağmen, ücretlerden karar almaya, bütün işçiler aynı haklara sahiptir. Aynı durum, eski ismiyle Zanon yeni ismiyle FaSinPat için de geçerlidir; yeni işçiler öncelikle *piquetero* hareketi içerisinde işe alınmış ve bunlar da önceki işçilerle aynı haklara sahip olmuştur (Kabat, 2011: 376). Bu, yalnızca kapitalist nitelikli işletmelerden değil, girişimci mantığa sahip kooperatiflerden de farklı bir durumdur. Zira kooperatifler sözleşme ile dışarıdan işçi çalıştırabilmekte ve bu işçiler çoğunlukla kooperatif işçileri ile aynı haklara sahip olamayabilmektedir (Ruggeri, 2016: 52).

Geride kazanılmış fabrikalar, patransuz üretim yapar ve yatay ilişkiler geliştirmeye çalışırken, aynı zamanda kapitalist koşullarda çalışmak ve bunu yasal zeminde yapmak zorundadırlar. Bu sebepten, çalıştıkları fabrikaları devralan işçiler,

ya işçi denetiminde kamulaştırma talebinde bulunmuşlar ya da kooperatifleşme yoluna gitmişlerdir. Ancak, kamulaştırma talebinin hükümetler tarafından karşılanmıyor oluşu, bu fabrikaları kooperatifleşmeye yönlendirmektedir. Bugün, deneyimlerin tamamına yakını (yüzde 95’inden fazlası) kooperatif şeklinde çalışmaktadır (Ruggeri, 2017: 506; Tauss, 2012: 179; Venturi, 2019: 10).

Fabrikanın işgaliyle başlayan mücadele sürecinin nasıl sonuçlanacağı, işçilerin direnci ve toplumsal desteğe bağlıdır. Vieta (2014: 21 ve 24), bu süreçte işçilerle çevrelerindeki topluluk arasında gelişen çift yönlü ilişkiyi ‘toplumu fabrikaya getirmek’ ve ‘fabrikayı topluma açmak’ olarak ifade eder. İlkinde, çevrelerindeki topluluk işçilere destek vermek için fabrikaya akıyorken; ikincisinde, geri kazanıldıktan sonra fabrika işçilerce topluma açılmaktadır. Bu yüzden, geri kazanılan fabrikalara aynı zamanda ‘açık fabrika’ (*la fábrica abierta*) denilmektedir (Vieta, 2014: 25; Ruggeri, 2016: 52; Azzellini, 2016: 45). Açık fabrika, söz konusu fabrikaların çevrelerindeki toplulukla girdiği ilişkilerde somutlaşır. Örneğin IMPA, yalnızca bir fabrika olarak değil, kültürel ve sanatsal faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir ‘kültür merkezi’ olarak da işler. Hatta IMPA 2004 yılında bir İşçi Üniversitesi kurmuştur (Ozarow ve Croucher, 2014: 1002). FaSinPat, bulunduğu yöre halkının yirmi yıl boyunca talep ettiği ama resmi makamlarca bir türlü yapılmayan sağlık ocağını üç ay içerisinde inşa etmiştir. Yine seramik/fayans üretimi yapan FaSinPat, kültürel ve sanatsal faaliyetlere mekân olmanın yanı sıra, birçok kâr amacıyla çalışmayan kuruma ve hastaneye fayans bağışında bulunmaktadır. Hotel Bauen, birçok kültürel ve sanatsal faaliyete ev sahipliği yaparken, toplumsal hareketlerin birçok etkinliğine de mekân sağlamıştır. Atık yönetimi kooperatifi Unión Solidaria de Trabajadores (UST), işsizlere mesleki eğitim vermenin yanında, kooperatif üyelerine ve mahalle sakinlerine 100 adet ev ve bir spor kompleksi inşa etmiş, ayrıca alternatif bir medya kurmuştur. Yine UST, diğerleri gibi kültürel/sanatsal etkinliklere ev sahipliği yapmaktadır. Deneyimlerden bir diğeri olan Pigüé tekstil kooperatifi, Tekstilde Dayanışma Ağı’nı kurmuş ve yerli koton üretiminin örgütlenmesine önyak olmuştur. Pigüé, Mayıs Meydanı Anneleri³² gibi insan hakları örgütleri ile dayanışma içindedir ve fabrikanın önündeki meydanın ismi Mayıs Anneleri Meydanı’dır. Yine Pigüé, yakındaki bir hapishanenin mahkûmlarına eğitim vermektedir. Chilavert ise gençlere Paulo Freire ilkelerine göre³³ düzenlenmiş bir eğitim programıyla lise diploması vermektedir.

³² Mayıs Meydanı Anneleri (Plaza de Mayo Anneleri), Arjantin’de 1976-1983 askeri diktatörlük rejimi döneminde askerler tarafından kaçırılan ve bir daha haber alınamayan çocukları için mücadele başlatmışlardır.

³³ Freire tarafından adlandırıldığı şekliyle ‘ezilenlerin pedagojisi’nin temel ilkeleri: “Ezilenlerin büyük insani ve tarihi görevi şudur: Kendilerini ve aynı zamanda ezenlerini özgürleştirmek. (...) Fakat mücadelenin başlangıç aşamasında ezilenler hemen hemen her zaman özgürleşmeye çabalamak yerine, kendilerini de ezenler, ‘astlarını da ezenler’ haline gelme eğilimindedirler. (...) Ezenin imajını içselleştirerek ezenlerin ilkelerini benimsemiş haldeki ezilenler, özgürlükten korkar haldedirler. (...) Özgürleşme için çalışanlar, ezilenlerin duygusal bağlılığından -ezilenleri çevreleyen ve gerçeğe uymayan dünya görüşlerini yaratan somut

Örnekler çoğaltılabilir. Son olarak, geri kazanılmış fabrikalar, yeni işçiye ihtiyaç duydukları zaman işsiz işçiler hareketine başvurmaktadırlar (Vieta, 2014: 21-25; 2019: 362; Ruggeri, 2016: 52).

Bu bağlamda, işçi yönetimine geçen bu fabrikalar, kapitalist şirket mantığı ile hareket etmeyen, kar/piyasa maksimizasyonunu birinci amaç görmeyen, hiyerarşik ilişkilere yer vermeyen, hem fabrika içinde hem fabrika dışında dayanışma ve iş birliği anlayışını geliştirmeye çalışan, girişimcilikle değil mücadeleyle, kendini merkeze koymak suretiyle içe kapanmayla değil topluma açılmakla karakterize olan fabrikalardır denilebilir. Elbette bunlar gerçekleşmiş sonuçlar olarak değil, niyetler, çabalar ve potansiyeller olarak değerlendirilmelidir. Tam da bu noktada, geri kazanılmış fabrikalar için çizilen böylesi bir pembe tablonun gerçekleri tam olarak yansıtmayacağına dikkat çekilmelidir. Bahsi geçen deneyimler, potansiyellere sahip olduğu kadar birtakım sorunları da bünyesinde barındırmakta, içeriden ve dışarıdan bir dizi risk ve çıkmaz tarafından kuşatılmış bulunmaktadır.

Geride Kazanılmış Fabrikaların Sorunları

Geride kazanılmış fabrikaların ortaya çıkışı çatışmalı bir süreci içeriyorsa (ki genellikle böyle olmuştur), özel mülke müdahale olmasına bağlı olarak, işverenden ve kolluk güçlerinden çeşitli müdahaleler gelebilmektedir. İşçilerin fiziki anlamda zarar görmesinin yanında, bu süreçte herhangi bir ücret geliri elde edememelerinin beraberinde getirdiği riskler ve zorluklar söz konusudur. Ayrıca, makinelerin kullanılmaması ve bakımlarının yapılamaması da ileride fabrika devralındığında ekstra zorluklar yaratabilmektedir. Çatışmalı süreç, tedarikçilerden müşterilere uzanan zincirin kopmasına neden olabilir (Ruggeri ve Vieta, 2015: 92). Bunların yanında, devralınan fabrikalar, zaten iflas riskiyle karşı karşıya olan veya giderlerini karşılayamayan, yani piyasada tutunamayan fabrikalardır. Dolayısıyla bu sorunlar, işçilerce devralandıktan sonra işçilerin başa çıkması gereken sorunlardır.

Geride kazanılmış fabrikalar, kapitalist piyasalarda faaliyet yürütmek zorundadırlar. Dolayısıyla, birer işçi özyönetimi olup olmamalarının kapitalist piyasada faaliyet yürütürken bir önemi yoktur. Hatta bu bir dezavantaj da olabilir; çünkü sermaye, işgal eylemiyle ele geçirilmiş ve özyönetime dönüştürülmüş bir fabrikayla çalışmayı tercih etmeyebilir. Bu bir kenara bırakıldığında dahi, her işletme gibi işçi yönetimindeki fabrikalar da oyunu kuralına göre oynamak zorundadırlar. İşgal fabrikalarının ana tedarikçileri, büyük ölçekli kapitalist şirketler (%47), KOBİ'ler (%46) ve sektördeki tekellerdir (%33). Diğer sosyal girişimler (%2,5) veya

egemenlik durumunun ürünü olan bir bağımlılıktır bu- yararlanmaya kalkışmamalıdır. Bağımlılığı, daha büyük bağımlılık yaratmak üzere kullananlar, baskıcı bir taktiğe başvurmuş olurlar. (...) Ezilenlerin, kendi özgürleşmeleri için mücadele etmeleri gerektiğine ikna olmaları, devrimci önderliğin bir armağanı değildir, onların *consientização*'larının sonucudur. (...) Bu değerlendirmelerin sunulmasındaki hedef, devrimin içsel pedagojik karakterini savunmaktır. (...) İnsanlaştırıcı pedagojide yöntem, öğretmenlerin... öğrencileri manipüle edebildiği bir araç olmaktan çıkar..." (Freire, 2003: 22-47).

diğer işgal fabrikaları (%16) ile ticari ilişkiler daha düşük bir düzeydedir (Ozarow ve Croucher, 2014: 1002). Dolayısıyla, hiçbir geri kazanılmış fabrika yalnızca benzer fabrikalar veya kooperatiflerle mübadele yaparak ayakta kalamaz. Bu gerçek, işgal fabrikaları için birtakım sorunları ve gerilimleri beraberinde getirir. 'Dışarıda' müşteri bulmak, satış yapmak, rekabet etmek ve kar elde etmek zorunluluğu, 'içeriye' sipariş yetiştirmek, hızı artırmak, çalışma saatlerini uzatmak, fiyatları ve ücretleri aşağı çekmek olarak dönebilmektedir (Ruggeri, 2016: 52).

Atzeni ve Ghigliani (2007), Arjantin'de -30, 55, 65 ve 110 işçinin çalıştığı-dört işçi özyönetiminde yaptıkları araştırmada şu sorunun yanıtını aramışlardır: İşçi kooperatifleri radikal ve demokratik değişim için bir araç olabilir mi, yoksa özgürleştirici potansiyelleri piyasa rekabeti mantığı nedeniyle yozlaşmaya mı mahkûmdur? Bu çerçevede, karar alma ve emek sürecine odaklanmışlardır. Araştırmanın sonuçlarına göre, söz konusu fabrikalarda piyasanın gerekleri, demokratik katılım ve eşitlikçi ilişkiler üzerinde baskı yapmaktadır. Örneğin, fabrika meclislerinin toplantı zamanları/süreleri/periyo tları üretimin gereklerine göre ayarlanmak durumunda kalabilmektedir. Yine bilgi paylaşımı ve rotasyon konusu idealize edildiği gibi yürümektedir. Özellikle idari ve ticari işleri yürütenler ile doğrudan üreticiler arasında birinciler lehine bir farklılık söz konusudur. Yine bu fabrikalarda kapitalist emek denetim uygulamalarına son verilmiş olsa bile, dahili bir dizi kuralın/yönergenin yürürlüğe konulması gerektiği görülmektedir. Ancak aynı araştırma, işçilerin demokratik katılım, eşitlikçi ilişkiler ve kapitalist emek denetim yöntemlerinin uygulanmaması gibi temel ilkeleri benimsemiş olduklarını ve bunları daha da güçlendirmeyi hedeflediklerini göstermektedir. İşçiler, 'patronlu' ve 'patronsuz' üretim arasındaki farkın ayırdındadırlar.

Arjantin'deki işgal fabrikalarının, bu sorunları minimize edebilmenin ve aşabilmenin tek yolunun örgütlenmekten ve birbirleriyle dayanışma ağı kurmaktan geçtiğinin farkında oldukları görülmektedir. Kooperatiflerin sektör içi veya sektörler arası örgütlenmeleri bu temelde gündeme gelmiştir. Örneğin, 2007 yılında yedi özyönetim matbaası Red Gráfica Cooperativa çatısı altında dernekleşme yoluna gitmiştir ve daha sonra bu derneğe dahil olan matbaa sayısı 33'e çıkmıştır. Benzer şekilde, tekstil sektöründe faaliyet yürüten işgal fabrikaları da önceden var olan tekstil kooperatifleri ile dernekleşmiş, 50 işletme bu dernek çatısı altında toplanmıştır (Ruggeri, 2016: 52).

Arjantin'de, geri kazanılmış fabrikaların çatı örgütleri vardır. Bu örgütler, 2000'lerin başında kurulmaya başlamışlar ve başından beri geleneksel sendikalardan bağımsız hareket etmişlerdir. Bu örgütlerin, yalnızca geri kazanılmış fabrikalardaki işçileri temsil etmekten öte, diğer toplumsal hareketlerle, çeşitli topluluklarla, kayıt dışı çalışanlar ve işsizlerle güçlü ilişkiler geliştirdikleri görülmektedir. Söz konusu örgütler, geri kazanılmış fabrikalar arasında dayanışmayı ve koordinasyonu geliştirirken, bu fabrikaların desteklenmesi ve yasaların değiştirilmesi gibi taleplerle devlete/hükümetlere baskı yapmaktadırlar. Aynı zamanda, yeni geri kazanılmış fabrikaların desteklenmesinde aktif rol aldıkları görülmektedir (Vieta, 2019: 222-223).

Geri kazanılmış fabrikaların ilk çatı örgütü, neoliberal dönemde Arjantin'in ilk geri kazanılmış fabrikası IMPA'nın ön ayak olmasıyla kurulan Geri Kazanılmış İşletmeler Ulusal Hareketi'dir (MNER, Movimiento Nacional de Empresas Recuperadas). MNER, süreç içerisinde ideolojik farklılıklardan kaynaklanan bir bölünme yaşamış ve İşçiler Tarafından Ulusal Geri Kazanılmış Fabrikalar Hareketi (MNFRT, Movimiento Nacional de Fábricas Recuperadas por los Trabajadores) kurulmuştur. Takip eden yıllarda, geri kazanılmış fabrikaları temsil eden birçok başka örgütün kurulduğu görülmektedir (Rossi, 2016: 164-165; Vieta, 2019: 224). Ayrıca, Arjantin'deki geri kazanılmış fabrikalar üzerine araştırmalar yapan ve akademisyenlerden/araştırmacılardan oluşan Açık Fakülte Programı'ndan (Programa Facultad Abierta) da söz etmek gerekir. Program, yalnızca Arjantin deneyimlerini değil, başta Güney Amerika olmak üzere diğer ülkelerdeki deneyimleri de araştırmalarına konu etmekte ve raporlar hazırlamaktadır.

Geri Kazanılmış Fabrikaların 'Bulaşıcı' Etkisi

Arjantin'de ortaya çıkan geri kazanılmış fabrikaların, makro ölçekte veya işletme ölçeğinde yaşanan krizlerde diğer ülke işçi sınıflarına bir model oluşturduğu görülmektedir. Zamanla, Brezilya, Uruguay ve Venezuela başta olmak üzere, başka ülkelerde de geri kazanılmış fabrika örnekleri ortaya çıkmıştır.

Örneğin Brezilya'da, doksanlı ve iki binli yıllarda, kapanan birçok fabrika işçiler tarafından geri kazanılmış ve işçi yönetimine geçen bu fabrikalar çatı örgütleri kurmuşlardır. Özyönetim ve Hisse Katılımlı Şirket İşçileri Ulusal Birliği (ANTEAG, Associação Nacional dos Trabalhadores em Empresas de Autogestão e Participação Acionária) ve UNISOL Brezilya-Kooperatifler ve Dayanışma Girişimleri Merkezi (UNISOL Brasil-Central de Cooperativas e Empreendimentos Solidários) bu örgütlenmelerin örneklerindedir. Yine Brezilya'da, geri kazanılmış fabrika örneklerinin artması, kapitalist mülkiyet/çalışma ilişkilerine alternatif, dayanışmacı/özyönetimsel ilişkilerin geliştirilmesi tartışmasını tetiklemiştir.

Brezilya'da, geri kazanılmış fabrikalar, daha büyük bir kümenin bir alt kümesi olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu büyük küme 'dayanışma ekonomisi'dir. Kapitalist ilişkileri tabandan/yerelden aşmanın bir yolu olarak görülen dayanışma ekonomisi yaklaşımının merkezinde özyönetime dayalı girişimler bulunmaktadır. Özyönetime dayalı girişimlerin merkezinde ise geri kazanılmış fabrikalar yer almaktadır.

Genel olarak dayanışma ekonomisi, piyasanın ve devletin alanı dışında kalan ekonomik düzenlemeleri/faaliyetleri işaret etmektedir ve dört temel dayanak üzerine kuruludur: Üretim, bölüşüm, işyeri demokrasisi ve emek dayanışması (Aykaç, 2018: 179 ve 33). Bazen 'alternatif ekonomi' kavramıyla eş anlamlıymiş gibi kullanılsa da alternatif ekonomi, 'dayanışma ekonomisi', 'katılımcı ekonomi' veya 'işçi ekonomisi' olarak tanımlanan kümeleri içine alan -ve hatta 'sınır ekonomisi' ve 'korsan ekonomi' gibi dayanışma ekonomisi ile aynı çerçevede

değerlendirilemeyecek faaliyetleri de içerebilen- daha geniş bir kümedir. Bu çerçevede, alternatif ekonomi kapsamındaki faaliyetlerin tümünün kapitalist ilişkilerin dönüştürülmesine yönelik olduğu iddia edilemez (Değirmenci, 2020: 64-65). Dayanışma ekonomisi ise mevcut toplumsal ilişkileri dönüştürücü bir niteliğe göndermede bulunur.

Dayanışma ekonomisi kavramının Avrupa'daki anlamı ile Güney Amerika'daki anlamı arasında fark olduğu vurgulanmalıdır. Avrupa'da daha ziyade ekonomik ve sosyal dışlanmaya bir yanıt olarak devlet ve piyasayı tamamlayan bir 'üçüncü sektör' olarak görülmekte iken, Güney Amerika'da daha radikal ve dönüştürücü bir niteliğe sahiptir (Akbulut, 2020: 38-39).³⁴

Brezilya'da dayanışma ekonomisi tartışmaları, bu kapsamda değerlendirilebilecek işletmelerin ve faaliyetlerin çoğalmasına bağlı olarak, özellikle doksanlı yıllardan itibaren gündeme gelmeye başlamıştır. Neoliberal politikaların sonucu olarak yaşanan sanayisizleşme ve işsizlik, işgal fabrikalarının ve dayanışmacı girişimlerin ortaya çıkışına zemin yaratmıştır. Bu tarz deneyimlerin çoğalması, dayanışma ekonomisi tartışmalarını yoğunlaştırmıştır. 2016 yılı verilerine göre, Brezilya'da dayanışma ekonomisi kapsamında değerlendirilebilecek 19708 girişim olduğu ve bu girişimlerin 1.423.631 üyesi olduğu bildirilmektedir (FBES, 2016: 10-11; Azevedo, Alió ve Silva, 2016: 11; Silva, 2017: 11-12, 24, 29, 32-34; Gaiger ve Kuyven, 2019: 814-815).

Brezilya'daki işgal fabrikası sayısı, bir kaynakta 174 (Juvenal, 2006: 121), başka bir kaynakta 200'ün üzerinde (Paulucci, 2007: 31-32), bir diğesinde 300 (Magnani'den akt. Şahin ve Gökten, 2013: 130) ve bir başka kaynakta ise 450 (De Faria, 2011: 548)³⁵ olarak geçmektedir. İşçileri Tarafından Geri Kazanılan İşletmeler Araştırma Grubu (GPRT, Grupo de Pesquisa em Empresas Recuperadas por Trabalhadores) verilerine göre Brezilya'da 51 işgal fabrikası bulunmaktadır.³⁶

Geri kazanılmış fabrikaların görüldüğü bir başka ülke ise Uruguay'dır. Arjantin ve Brezilya'da olduğu gibi Uruguay'da da doksanlı ve iki binli yıllarda yaşanan çeşitli -ulusal veya işletme ölçekli- krizlerde birçok fabrikanın kapandığına ve bunlardan bazılarında işçilerin fabrikalarını işgal ederek geri kazandığına tanık olunur. Uruguay'da, geri kazanılmış fabrika sayısı bir kaynakta 29 (Rebón ve Castiñeira, 2020), bir kaynakta 30 (Martí vd. 2014: 21), başka bir kaynakta 41 (Guerra, 2014: 541) ve bir başka kaynakta ise 50 (Rieiro, 2016: 30) olarak

³⁴ Sosyal ekonomi, dayanışma ekonomisi, çoğul ekonomi, halkçı ekonomi, üçüncü sektör arasındaki farklar için bkz. Utting, Dijk ve Matheï, 2014: 4-5.

³⁵ De Faria, 450 deneyimden bahsedildiğini belirtmektedir. Ancak yazar, çeşitli kaynaklardan derlediği bilgilere göre hazırladığı kendi listesinde 60 geri kazanılmış fabrika/işletme tespit etmiştir (De Faria, 2011: 536-537).

³⁶ Listenin tamamı için bkz. Henriques vd. 2019: 35-36.

verilmektedir.³⁷ Veriler böyleyken Uruguay, deneyim sayısı olarak olmasa da işçilerce ele geçirilmiş işletmelerin nüfusa oranlanmasında Arjantin ve Brezilya'nın önüne geçmiş durumdadır. 45 milyon nüfuslu Arjantin'de 400'e yakın vakada 16 bine yakın işçi, 211 milyon nüfuslu Brezilya'da 51 vakada 12 bine yakın işçi ve 3,5 milyon nüfuslu Uruguay'da 30 ila 50 arası vakada üç binden fazla işçi bulunmaktadır. Bu deneyimlerdeki işçi sayısının aktif nüfusa oranına bakıldığında, Brezilya'da 0,01, Arjantin'de 0,07 ve Uruguay'da 0, 1717 olduğu görülür (Rieiro, 2016: 35).

Geri kazanılmış fabrikaların görüldüğü bir diğer ülke ise Venezuela'dır. 6 Aralık 1998 tarihinde yapılan başkanlık seçimlerinde iktidara gelen Chávez ve partisi Beşinci Cumhuriyet Hareketi (MVR, Movimiento Quinta República), Venezuela tarihinde birçok açıdan olduğu gibi, 'işçi denetimi' ve daha özel olarak 'geri kazanılmış fabrikalar' bahsinde de bir dönüm noktası olmuştur.

Venezuela'da, işçi denetimi meselesinin gündeme gelmesini tetikleyen en önemli gelişme hükümeti devirmeye yönelik 2002-2003 lokavt/grev hareketi olmuştur.³⁸ Bu süreçte, devlete ait işletmelerden bazı yöneticilerin hükümet aleyhine faaliyette bulduklarına, hükümete muhalif bazı işverenlerin fabrikalarını kapattıklarına ve terk ettiklerine ve üretim sürecini sabote ettiklerine tanık olunmuştur. Bunun üzerine işçiler, kapatılan ve/veya sahipleri tarafından terk edilen kamu ve özel sektör işletmelerini işgal etmeye ve tekrar işler hale getirmeye başlamışlardır.³⁹ İşçilerin hükümete sahip çıkmalarının ve fabrikaları denetim altına alıp işletmeye başlamalarının etkisiyle kamulaştırma hükümetin ajandasına ilk kez ciddi bir şekilde girmiştir. 17 Temmuz 2005'te Chávez, Aló Presidente adlı televizyon programında, ilk olarak 136 işletmenin olası kamulaştırma için değerlendirildiğini açıklamış ve hâlihazırda -kamulaştırılacak/kamulaştırılması değerlendirilecek- kapatılmış ve terk edilmiş toplam 1149 işletmenin olduğunu açıklamıştır (Raby, 2006: 251). Chávez, halkı diğer kapalı işletmeleri rapor etmeye çağırdıktan sonra bir fabrika örneğinden yola çıkarak şöyle devam etmiştir: "Sahipleri açmazsa, kamulaştırmak zorunda kalacağız ve açacağız." Bu açıklamanın ardından Çalışma Bakanı da işçilere kapalı işletmeleri faaliyete geçirmeleri çağrısı yapmış, Venezuela Ulusal İşçi Birliği (UNT, Unión Nacional de Trabajadores de

³⁷ Rebón ve Castiñeira (2019), 2016 yılında yapılan araştırmada 50 çıkan devralınmış işletme sayısının, 2019 yılındaki araştırmada 29 çıktığını belirtmektedir; bunu, aradaki birkaç yılda bazı işletmelerin pes etmiş olmalarına bağlamaktadırlar.

³⁸ 'Sabotaj' veya 'petrol sabotajı' (*sabotaje petrolero*) olarak da adlandırılan (Azzellini, 2017a: 28) söz konusu lokavt/grev hareketinin başını devlete ait ülkenin en büyük petrol üreticisi (PDVSA, Petróleos de Venezuela, S.A.) ile Chávez öncesi rejimin en önemli kolonlarından Venezuela İşçi Konfederasyonu (CTV, Confederación de Trabajadores de Venezuela) çekmiştir.

³⁹ 2013 yılında bir fabrika işgal dalgası daha yaşanmıştır. Bu dalga için bkz. Azzellini, 2017a: 227-232 ve Azzellini, 2018: 91-100.

Venezuela)⁴⁰ de hükümetin tavrını desteklediği beyan ettikten sonra 800 işletmenin işgal edildiğini duyurmuştur (Azzellini, 2010: 139; 2017b: 521).

Ancak lokavt/grev hareketi püskürtüldükten sonraki süreçte kamulaştırılan ve geri kazanılan işletme sayısı yukarıda söz edilen rakamların oldukça altında kalmıştır. Gerçekte 2005 yılına kadar çok az kamulaştırma yapılmıştır. İlk önemli örnek, Ocak 2005'te kamulaştırılan Venepal kâğıt fabrikasıydı (şimdiki adıyla Invepal). Aynı yılın Nisan ayında ise petrol endüstrisine vana imalatı yapan Constructora Nacional de Válvulas/CNV (şimdiki adıyla Inveval) kamulaştırılmıştır. Hükümet, asıl olarak Temmuz 2005'ten itibaren kapatılmış/terk edilmiş işletmelere dikkat kesilmiş ve kamulaştırmalar bundan sonra artmıştır (Azzellini, 2010: 138-139). 2002-2003 sürecinde ilk örnekleri görülen işçiler tarafından geri kazanılmış işletmelerin sayısı 2006 yılına gelindiğinde 20 ila 30 kadardı. Çoğu küçük ve orta büyüklükteki işletmelerdi ve toplamda birkaç bin işçi istihdam ediyorlardı (Larrabure, 2010: 296). Bu işletmelerin çoğunda makineler eskiydi ya da sahipleri tarafından kapanmadan önce boşaltılmış durumdaydılar. Üretime yeniden başlamak için yatırıma ihtiyaç duyuyorlardı (Azzellini, 2017b: 521). Dolayısıyla, kamulaştırılmaları veya işçi kooperatifine dönüştürülen işletmelerin devlet tarafından desteklenmeleri gerekmektedir. Vieta (2019: 145), Venezuela'da, 2016 yılında, kamulaştırılan ve kooperatif olarak işçilerin yönetimine bırakılan 85 geri kazanılmış işletme olduğunu belirtmektedir.

Güney Amerika dışındaki deneyimlerin çoğu -Türkiye, Yunanistan, İtalya, Fransa vb- Avrupa-Akdeniz ülkelerinde toplanmıştır. Ayrıca, ABD'de, 2008 yılında Republic Windows and Doors fabrikasının işçilerce işgalinden sonra doğan bir geri kazanılmış fabrika bulunmaktadır. Hâlihazırda işlemeye devam eden deneyimler olduğu gibi, yakın zamanda son bulan deneyimler de vardır.

---

⁴⁰ UNT, 2003 yılında, Chávez'in destekçileri tarafından CTV'ye alternatif olarak kurulmuş bir işçi sendikaları federasyonudur. UNT, kurulmasından sonra çok hızlı bir gelişme göstermiştir. Bunun bir göstergesi olarak, Çalışma Bakanlığı verilerine göre, 2003-2004 yılında imzalanan toplu iş sözleşmelerinin %76,5'lik bir oranı UNT'ye bağlı sendikalar ile yapılırken, yalnızca %20,2'si CTV ile yapılmıştır. CTV, uzun süredir bölgedeki ABD güdümlü anti-komünist faaliyetin bir işbirlikçisi olarak hareket etmekte ve Amerikan Kalkınma Enstitüsü'nden (AIFLD, American Institute for Free Labor Development) ciddi düzeyde finansman sağlamaktadır (Gindin, 2006: 111-112).

Tablo 1: Güney Amerika dışındaki geri kazanılmış fabrika deneyimleri ve bazı bilgiler

Adı	Ülke	Şehir	Önce üretilen	Sonra üretilen	Yasal statü
VioMe	Yunanistan	Selanik	Endüstriyel yapııştırıcı	Temizlik ürünleri	Kooperatif
La Fabrique du Sud	Fransa	Carcassonne	Dondurma	Dondurma	Kooperatif
Scop-Ti	Fransa	Gémenos	Çay	Bitkisel çay	Kooperatif
Officine Zero	İtalya	Roma	Vagon bakım onarımı	Geri dönüşüm	Eko-topluluk (Kapandı)
Ri-Maflow	İtalya	Milano	Klima borusu	Geri dönüşüm&çiçek	Kooperatif
New Era	ABD	Chicago	Pencere	Pencere	Kooperatif
DITA	Bosna-Hersek	Tuzla	Temizlik ürünleri	Temizlik ürünleri	Kooperatif (Satıldı)
ITAS	Hırvatistan	Ivanec	Takım tezgâhları	Takım tezgâhları	Hisse sahipliği
Jugormedija	Sırbistan	Zrenjanin	İlaç	İlaç	Hisse sahipliği (Satılık)
Kouta	Mısır	Kahire	Çelik	Çelik	Bilgi yok
Kleopatra	Mısır	Ain Sokhna	Seramik	Seramik	Bilgi yok
PT Istana	Endonezya	Cakarta	Tekstil	Tekstil	Kooperatif (Kapandı)
Kazova	Türkiye	İstanbul	Tekstil	Tekstil	Kooperatif

Kaynak: Çeşitli kaynaklardan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Türkiye’de, günümüzde, geri kazanılmış fabrika kapsamında değerlendirilebilecek ilk ve tek örnek Kazova işçilerinin deneyimidir. İşçiler devralmadan önceki ismiyle Kazova Trikotaj Sanayi ve Ticaret AŞ, 1947 yılında kurulmuş bir tekstil fabrikasıydı. Fabrika, 2010 yılından itibaren mali sıkıntı içine girmiş, 2013 yılında zarar göstermeye başlamıştı.

Gezi Direnişi’nden cesaret alarak 28 Haziran 2013 tarihinde fabrikayı işgal eden işçiler, kalan makineler ve bitmemiş ürünleri kullanılarak üretime tekrar başlamışlardır. Ekim 2013’te, on aylık mücadelenin ardından mahkeme, işverenden geriye kalan makinelerin işçilere tazminat olarak verilmesine hükmetmiştir. Bir süre sonra Kazova işçileri arasında -aslında ideolojik temelli- bir bölünme yaşanmış ve Devrimci İşçi Hareketi ile ilişkili olan grup kendisini Diren Kazova olarak adlandırırken diğer grup kendisini Özgür Kazova olarak adlandırmıştır. Özgür Kazova Kooperatifi, Kasım 2014’te “patronsuz kazak” sloganıyla üretime resmen başlamış, dünyanın diğer ülkelerinde ortaya çıkan benzer deneyimler gibi ‘işgal et, diren, üret’ sloganını benimsemiştir.⁴¹

Sonuç

Geri kazanılmış fabrikalar, işçilerin iflas sürecine girmiş veya girme riski taşıyan fabrikaları terk etmemesi ve tekrar çalışır hale getirmesi sonucu ortaya çıkmış fabrikalardır. Bu fabrikalar, tekil olarak işçi özyönetimi ya da yeni tarz kooperatifler olarak değerlendirilebileceği gibi, çatı örgütleri kurdukları, ortak bir bakış açısı etrafında kıtasal/küresel toplantılar organize ettikleri ve bu tarz yeni girişimleri destekledikleri dikkate alındığında yeni bir işçi hareketi olarak da değerlendirilebilir. Geri kazanılmış fabrikalar, ilki Temmuz 2007’de Arjantin Buenos Aires’te ve sonuncusu 2019’da Brezilya São Paulo’da olmak üzere düzenli toplantılar organize etmişlerdir (pandemi süreci toplantılara ara verilmesine neden olmuştur). Ulusal düzeyde yapılan toplantılardan sonra geri kazanılmış fabrikaların ilk uluslararası toplantısı Ağustos 2009’da Arjantin’de gerçekleştirilmiştir. Sonrasında, 2011’de Meksika’da, 2013’te Brezilya’da (küresel), 2014’te Arjantin’de (kıtasal/Güney Amerika), 2015’te Venezuela’da (küresel), 2016’da Uruguay’da (kıtasal/Güney Amerika), 2016’da Yunanistan’da (küresel), yine 2016’da Meksika’da (kıtasal/Amerika), 2017’de Arjantin’de (küresel), 2018’de Şili’de (kıtasal/Güney Amerika) toplantılar organize edilmiştir. Bu toplantılara geri kazanılmış fabrika temsilcilerinin yanı sıra çeşitli kooperatiflerden ve dayanışma ekonomisi girişimlerinden temsilciler katılmıştır. Aynı zamanda, bu toplantılara, akademisyenler, araştırmacılar, sendika ve sivil toplum örgütleri temsilcileri tarafından da yoğun ilgi gösterildiği görülmektedir.

Geri kazanılmış fabrikalar hareketi, 2001 yılında Arjantin’de yaşanan ekonomik krizin bir ürünüdür. Geçmişte işçi denetimi/özyönetimi kapsamında

⁴¹ Kazova deneyimi için bkz. Tréhondat, 2015: 935-936; Azzellini, 2016: 142-144; 2018: 46-49; Mete, 2017 ve 2018; Dinler, 2018; Acar, 2019: 143-195; Vieta, 2019: 159-160.

değerlendirilebilecek çeşitli denemelerin olduğu ve bu denemelerin kısa süre sonra son bulduğu görülmektedir. Yine seksenli ve doksanlı yıllarda İspanya, İtalya ve Fransa'da olduğu gibi çatışmacı süreçlerden geçmemiş geri kazanılmış fabrika örnekleri de bulunmaktadır. Ancak geri kazanılmış fabrikaların bir harekete dönüşmesi ve Güney Amerika ülkeleri başta olmak üzere diğer ülkelere bulaşması Arjantin krizinden sonra söz konusu olmuştur. Özellikle 2011 ve sonrasında dünyanın birçok ülkesinde yaşanan isyanlar sırasında başka ülkelerde benzer deneyimler ortaya çıkmıştır. Bu gelişme, deneyimlerin 'bulaşıcı' etkisini göstermektedir. Bugün dünyada, işçilerin doğrudan eylemine dayalı beş yüzden fazla geri kazanılmış fabrika bulunmakta, bu fabrikalarda on binlerce işçi çalışmaktadır. Toplam istihdam içinde küçük bir paya sahip oldukları bir gerçektir. Ancak bu deneyimlerin ve hareketin yarattığı etki azımsanabilecek düzeyde değildir. Örneğin, Arjantin iflas kanunlarında değişiklikleri zorlamış, çeşitli ülkelerde iflas sürecine giren işletmelerin işçilere devredilmesi tartışmasını tetiklemiş, kapitalist mülkiyet/üretim ilişkilerinin tartışılmasına ivme kazandırmış ve nihayetinde işçi denetimi/özyönetimi modelini kuramsal/pratik anlamda tekrar gündeme getirmiştir.

Genel olarak kooperatifler ve kolektifler, özel olarak geri kazanılmış fabrikalar, kapitalist üretim ilişkilerine bir alternatif sunmaktadır. Kapitalist üretim ilişkileri, sermaye birikimini amaçlar, yabancılaştırıcı etkisiyle karakterize olur ve hiyerarşik çalışma ilişkilerine dayalı olarak yürütülür. Oysa söz konusu deneyimlerin, kullanım değerini, daha az yabancılaşmayı ve eşitlikçi ilişkileri temsil ettiği görülür. Belki de en önemlisi, bu fabrikalarda, fabrika içi demokrasinin tesis edilmesine yönelik çabalarıdır. Bu çabalar, karar süreçlerine herkesin katılabildiği işçi meclislerinin oluşturulmasından rotasyon uygulamalarına kadar çeşitlilik gösterir.

Otoritelerin veya işverenlerin engellemeleri ve piyasa koşullarından kaynaklanan sorunlar bir gerçektir. Ancak işsel sorunlar da mevcuttur. Kapitalist üretim ilişkilerinden başka bir ilişki biçiminin deneyimlenmemiş olması, işçilerin dayanışmacı/eşitlikçi ilişkiler geliştirmesini zorlayıcı bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Genel bir bakışla, işsel sorunların büyük kısmı piyasa koşullarının zorlamasından kaynaklanmaktadır. Siparişe dayalı işin dayatmaları ve piyasa fiyatlarının belirleyiciliği fabrika içi ilişkileri etkisi altına almaktadır. Bunun yanında, genel anlamda rekabetçi ilişkilerin desteklediği, buna karşın dayanışmacı/eşitlikçi ilişkilerin desteklenmediği (ulusal/küresel) bir ortamda, bu tarz deneyimlerin yaşadığı zorluklar anlaşılır olmaktadır.

Başka sorunlardan da söz edilebilir. Bu fabrikalar yirmi yıldır faaliyet yürütmektedir ve süreç içerisinde işgal eylemine katılmış ilk kuşak işçilerin emekli olup ayrıldıkları görülmektedir. Daha sonra gelen ikinci kuşak işçilerin ise, mücadele sürecinden geçmemiş olmalarına bağlı olarak, çalıştıkları fabrikaya ilişkin özel bir bağlılık hissetmedikleri gözlemlenmektedir. Bu durum, ilk kuşak ve ikinci kuşak işçiler arasında mücadele/çalışma kültürü bakımından bir farklılık yaratmaktadır. Dolayısıyla, eski kuşak işçilerin yerini zamanla yeni işçilerin alması,

bu deneyimlerin akıbetinin ne olacağı sorusunu beraberinde getirmektedir (hem devam edip etmeyecekleri hem de devam etseler bile özyönetime dayalı ilişkileri sürdürüp sürdürmeyecekleri anlamında).

Ayrıca, kapitalist üretim biçiminin ve işçi sınıfının geleceği çerçevesinde tartışılan genel sorunlar geri kazanılmış fabrikalar için de geçerlidir. Bu çerçevede, son dönemde üretimin yeniden organize edilmesine zemin hazırlayan ve işçi sınıfının yapısında/bileşiminde bir dizi değişimi beraberinde getiren teknolojik gelişmelerin fabrikada/üretimde meydana getirdiği/getirebileceği değişimler/dönüşümler önem arz etmektedir. Özellikle egemen çalışma biçiminin değiştiğine dair bir iddiayı gündeme getiren ‘gayri maddi emek’ tartışmaları ve ‘endüstri 4.0’ üzerine tartışmalar üretimin ve işçi sınıfının geleceği konusunda bir dizi önemli soruyu gündeme getirmektedir. Yine pandemi süreci ‘uzaktan çalışma’ konusunda önemli tartışmaların yaşanmasına ve somut adımların atılmasına vesile olmuştur. Bu değişimlere/dönüşümlere bağlı olarak ‘temel gelir’ talebinin canlandığına da tanık olunmaktadır. Bu çalışmanın kapsamı söz konusu tartışmalara girilmesine izin vermemiştir. Yine de klasik üretim mekânı olarak fabrikada yaşanan/yaşanacak değişimlerin/dönüşümlerin hem işgal eylemi gibi mekânın kontrol altına alınmasını hedefleyen bir eylem türünü hem de herhangi bir fabrikanın işçilerce ele geçirilip tekrar işler hale getirilmesiyle kurulan özyönetime dayalı ilişkileri etkileyeceği açıktır.

Geri kazanılmış fabrikalarının, birçok potansiyeli ve birçok sorunu bünyesinde barındırdığı görülmektedir. Bu durum, birçok belirsizliği ve çelişkiyi beraberinde getirmektedir. Ancak bütün bu belirsizliklere ve çelişiklere rağmen, bu fabrikaların önemli bir kısmı, geleneksel işletmelerde geçerli olan hiyerarşik ilişkilere sahip değildir ya da böylesi ilişkileri en aza indirme veya sonlandırma gayreti içindedir. Bu deneyimlerin, işçilerde olduğu kadar mikro ölçekte çalışma ilişkilerinde ve bağlantıda olduğu toplumsal kesimlerde bir değişimi/dönüşümü tetiklediği açıktır. En azından, kapitalist mülkiyet/çalışma ilişkilerine alternatif üretim/toplum ilişkilerini tartışmaya açmaktadır.

Beyan

“Fabrika Kapanmaları Sonucu Karşılaşılan İşsizlik Riskine İşçi Sınıfının Bir Yanıtı Olarak Geri Kazanılmış İşletmeler” başlıklı makalemde herhangi bir kişi veya kurumla çıkar çatışması bulunmadığını beyan ederim.

KAYNAKÇA

- Acar, E. (2019). **Çalışma Hayatında Özyönetim Deneyimleri: Kazova Örneği**, İstanbul: SAV Yayınları.
- Adaman, F. & Akbulut, B. & Kocagöz, U. (2017). **Herkesin Herkes İçin, Müşterekler Üzerine Bir Antoloji**, İstanbul: Metis Yayınları.
- Akbulut, B. (2020). “Dayanışma Ekonomileri: Deneyimlerden İmkânlarla Bir Çerçeve”, Işıl, Ö. S. ve Değirmenci, S. (der), **Yaşamı Örgütleyen Deneyimler, Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor**, İstanbul: 2020, ss. 37-60.
- Akçay, Ü. & Güngen, A. R. (2014). **Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş**, Ankara: Notabene Yayınları.
- Arvon, H. (1991). **Özyönetim** (çev. Fikret Başkaya), İstanbul: İletişim Yayınları Cep Üniversitesi.
- Autogestion, L’encyclopédie Internationale** (2015), Paris: Éditions Syllepse.
- Atzeni, M. & Ghigliani, P. (2007). “Labour process and decision-making in factories under workers' self-management: empirical evidence from Argentina”, **Work, Employment and Society**, 21(4), ss. 653-671.
- Aykaç, A. (2018). **Dayanışma Ekonomileri, Üretime ve Bölüşüme Yeni Yaklaşımlar**, İstanbul: Metis Yayınları.
- Azevedo, F. F. & Alió, M. À. & Silva, R. P. (2016). “Espacialidade da economia solidária no Brasil”, **Biblio 3W**, Universidad de Barcelona, XXI(1148), ss. 1-21.
- Azzellini, D. (2010). “Economía Solidaria y Ecosociodesarrollo: La Construcción de Una Nueva Percepción de La Sustentabilidad”, **Otra Economía**, 4(6), ss. 134-151.
- Azzellini, D. (2016). “Güncel Tarih: İşçi Konseyleri, Kooperatifler, İşgaller, O Yeşil Ağacın Söyledikleri” (çev. Ulus Atayurt), **Express Dergi**, 21(144), ss. 42-48.
- Azzellini, D. (2017a). **Communes and Workers’ Control in Venezuela: Building 21st Century Socialism from Below**, Leiden: Brill.
- Azzellini, D. (2017b). “Control obrero en el proceso bolivariano: Con, en contra y más allá del Estado.” Immanuel Ness ve Dairo Azzellini (der), **Poder Obrero Control y Autogestión Obrera, desde La Comuna Hasta el Presente**, ss. 519-547.
- Azzellini, D. (2017c). **Emeğin Alternatif Tarihi İşçi Denetimi ve İşçi Demokrasisi** (çev. Yahya Deniz), İstanbul: Amara Yayıncılık.
- Azzellini, D. (2019). “Emek Gücünü Müşterekler Olarak Organize Etmek” (çev. Sezer Karagöz), **Praxis Dergisi**, 49(1), ss. 83-101.
- Barker, C. (2017). **Devrim Provaları: Fransa 1968, Şili 1972, Portekiz 1974, İran 1979, Polonya 1980-81** (çev. Umut Haskan ve İrem Yılmaz). İstanbul: Yordam, ss. 228-296.
- Başkaya, F. (1997). “Sermayenin Küreselleşmesi veya Neo-liberalizmin Vahşeti”, **Özgür Üniversite Forumu**, 1, ss. 24-26.

- Başkaya, F. (2016). **Başka Bir Uygarlık İçin Manifesto**, İstanbul: Yordam Kitap.
- Başköy, H. & Kılıçaslan, Y. (2017). “Esnek İşgücü Piyasası Politikalarının Ücret ve Kâr Üzerine Etkisi: Bir Karşılaştırmalı Ülke Analizi”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, 54, ss. 1507-1543.
- Belek, İ. (1999). **Postkapitalist Paradigmalar**, 2. Baskı, İstanbul: Sorun Yayınları.
- Bell, P. & Cleaver, H. (2006). “Sınıf Mücadelesi Teorisi Olarak Marx’ın Kriz Teorisi” (çev. Münevver Çelik), **Conatus Dergi**, 5, ss. 7-62.
- Bonefeld, W. & Gunn, R. & Holloway, J. & Psychopedis, K. (2017). **Açık Marksizm: Geleneklere Karşı** (çev. Şükrü Alpagut), İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Brenner, R. (2006). “Rekabet ve Sınıf Foster ve McNally’ye Bir Yanıt” (çev. Sinem Özer), **Conatus Dergi**, 5, ss. 135-146.
- Cangızbay, K. (2003). **Sosyalizm ve Özyönetim, Reel Sosyalizmden Sosyalist Realiteye**, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Çaşkurlu, S. (2010). “Küreselleşen Dünyada Rekabete İlişkin Sorunlar: Çokuluslu Şirketlerin Artan Gücü ve Gelişmekte Olan Ülkeler.” **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 12(2), ss. 197-218.
- Cançado, A. C. (2007). **Autogestão em cooperativas populares: os desafios da prática**. Salvador-Bahia: Instituto De Economia Solidária.
- Castorina, E. (2009). “Arjantin’de ‘Demokratik’ Neoliberalizmin Çelişkileri: ‘Aşağıdan’ Yeni Bir Siyaset Olanakları.” Leo Panitch ve Colin Leys (der), **Küresel Parlama Noktaları, Emperyalizme ve Neoliberalizme Karşı Tepkiler** (çev. Tuncel Öncel), İstanbul: Yordam Kitap, ss. 269-287.
- CECOP (2013). **Business Transfers to Employees under the Form of a Cooperative in Europe Opportunities and Challenges**.
- Cleaver, H. (2008). **Kapital’i Politik Olarak Okumak** (çev. Münevver Çelik), İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Cleaver, H. (2017), “Marksist Kuramda Sınıf Perspektifinin Terse Çevrilmesi: Değerlenmeden Kendini Değerli Kılmaya.” Bonefeld, W. & Gunn, R. & Holloway, J. & Psychopedis, K. **Açık Marksizm: Geleneklere Karşı** (çev. Şükrü Alpagut), İstanbul: Otonom Yayıncılık, ss. 167-208.
- Curl, J. (2010). “The Cooperative Movement in Century 21. Affinities”, **A Journal of Radical Theory, Culture, and Action**, 4(1), ss. 12-29.
- Çoban, A. (2002). “Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar”, **Praksis Dergi**, 7, Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 117-164.
- Dardot, P. & Laval, C. (2018). **Müşterek: 21.Yüzyılda Devrim Üzerine Deneme**, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- De Angelis, M. (2006). “Zapatismo ve Toplumsal İlişki Olarak Küreselleşme” (çev. Ali Sümer), **Conatus Dergi**, 5, ss. 77-89.
- De Faria, M. S. (2011). **Autogestão, Cooperativa, Economia Solidária: Avatares do Trabalho e do Capital**, Florianópolis: Editoria Em Debate.

- De Faria, M. S. & Henrique N. T. (2011). “Brazilian Recovered Factories: The Constraints of Workers’ Control.” Immanuel Ness ve Dairo Azzellini (der), **Ours to Master and to Own, Workers’ Council From the Commune to the Present**, Chicago: Haymarket Books, ss. 400-417. Türkçesi: Yönetim Bizde Mülkiyet Bizde, Paris Komünü’nden Günümüze İşçi Denetimi (çev. ed. Çağatay Edgücan Şahin; çev. Çağatay Edgücan Şahin, Deniz Gürler, Başak Özcan, Selen Yamak), İstanbul: Notabene Yayınları.
- De Faria, J. H. (2017). “Autogestão, Economia Solidária e Organização Coletivista de Produção Associada: em Direção ao Rigor Conceitual”, **Cadernos EBAP.BR**, 15(3), ss. 629-650.
- Değirmenci, S. (2020). “Alternatif Ekonomiler Tartışmasına Bir Katkı: Dayanışma Ekonomileri.” Işıl, Ö. S. ve Değirmenci, S. (der), **Yaşamı Örgütleyen Deneyimler, Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor**, İstanbul: 2020, ss. 61-88.
- Demir, G. (2014). **Postmarksizm ve Radikal Demokrasi**, İstanbul: Patika Kitap.
- Dieterich, H. (2007). **21. Yüzyıl Sosyalizmi, Küresel Kapitalizmden Sonra Ekonomi, Toplum ve Demokrasi** (çev. Beray Tamar ve Canan Şahin), İstanbul: Pencere Yayınları.
- Dinerstein, A. C. (2015). **The Politics of Autonomy in Latin America, The Art of Organising Hope**, London: Palgrave Macmillan.
- Dinler, D. Ş. (2018). “New Workers’ Struggles in Turkey since the 2000s: Possibilities and Limits.” Dario Azzellini ve Michael G. Kraft (der), **The Class Strikes Back, Self-Organised Workers’ Struggles in the Twenty-First Century**, Leiden: Brill, ss. 217-237.
- Doğruel, A. S. & Doğruel, F. (2019). “Küreselleşme, Unutulan Sanayi Politikaları ve Sanayisizleşme”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, 60, ss. 209-230.
- Duman, A. (2004). “Yeni Bir Kolektif İsyan”, **Gelecek Dergisi**, 16(Eki), ss. 26-27.
- Duménil, G. & Dominique, L. (2009). **Kapitalizmin Marksist İktisadı** (çev. Selin Pelek), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Durmaz, O. S. (2016). “Arjantin’den Bir Sınıf Mücadelesi Deneyimi: Piqueteros Hareketi.” **Emek Araştırma Dergisi**, 7(10), ss. 69-87.
- Ekmekçi, Z. (2011). “Arjantin’de Fabrika İşgalleri ve Kurtarılmış Fabrikalar.” **Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, 272, ss. 62-67.
- Erdağı B. & Dinçer E. M. (2005). “Emperyalizm Tartışmaları.” **Felsefelogos Dergisi**, Sayı: 27/28, ss. 27-44.
- Erdut, Z. (2003). **Küreselleşme Bağlamında Uluslararası Sosyal Politika ve Türkiye**, ikinci basım, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Erdut, Z. (2004). “Liberal Ekonomi Politikaları ve Sosyal Politika.” **Çalışma ve Toplum Dergisi**, 2, ss. 11-37.
- FBES (2016). “Boas Práticas em Economia Solidária no Brasil”, **Fórum Brasileiro de Economia Solidária**.

- Ferrarini, A. & Gaiger, L. I. & Veronese, M. (2013). “Solidarity Economy Enterprises In Brazil: An overview from the second national mapping Adriane”, **ICSEM Working Papers**, No. 10, ss. 1-39.
- Foster, J. B. (2006). “Sorun Aşırı Rekabet Mi?” (çev. Eylem Canaslan), **Conatus Dergi**, 5, ss. 125-132.
- Foster, J. B. (2016). “Chavez ve Komünal Devlet: Venezuela’da Sosyalizme Geçiş.” **Monthly Review**, 40, ss. 5-24.
- Foster, J. B. (2018). “Mészáros ve Sermaye Sisteminin Eleştirisi, The Necessity of Social Control’e Önsöz”, **Monthly Review**, 5, ss. 13-28.
- Freire, P. (2003). **Ezilenlerin Pedagojisi** (çev. Dilek Hattatoğlu ve Erol Özbek), 4. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gaiger, L. I. & Kuyven, P. (2019). “Dimensões e tendências da economia solidária no Brasil”, **Revista Sociedade e Estado**, 34(3), ss. 811-834.
- Garcia, I.-G. F. & Muñecas, J. & José, J. S. (2016). **Employee Financial Participation: Spain’s Sociedades Laborales**, European Parliament’s Committee on Employment and Social Affairs.
- Gindin, J. (2006). “Made in Venezuela: The Struggle to Reinvent Venezuelan Labor.” **Monthly Review**, 57(2). <https://monthlyreview.org/2005/06/01/made-in-venezuela-the-struggle-to-reinvent-venezuelan-labor/>. Erişim tarihi: 15.04.2012.
- GPRT, Grupo de Pesquisa em Empresas Recuperadas por Trabalhadores, <https://gprecuperadas.milharal.org/>. Erişim tarihi: 30.04.2021.
- Guerra, P. (2014). **Promoción del Empleo Autogestionado en Empresas Recuperadas: El Caso de Desarrollo (FONDES) en Uruguay**, Quebec: Cumbre Internacional de Cooperativas 2014, ss. 539-554.
- Güven, S. (1993). **Endüstriyel İşçi Kooperatifleri, Kuramı ve Sosyal Politikası**. Bursa: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- Hardt, M. & Negri, A. (2001). **İmparatorluk** (çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hardt, M. & Negri, A. (2004). **Çokluk, İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi** (çev. Barış Yıldırım), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hardt, M. & Negri, A. (2011). **Ortak Zenginlik** (çev. Eflâ-Barış Yıldırım), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Harvey, D. (2015). **Neoliberalizmin Kısa Tarihi** (çev. Aylin Onacak), 2. Baskı. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Henriques vd. (2019) “Construindo pautas coletivas de luta e pesquisas com as empresas recuperadas por trabalhadores no Brasil: o percurso do GPRT.” **Araújo, Fernanda Santos, Dialética da autogestão em empresas recuperadas por trabalhadores no Brasil** içinde, Marília: Biblioteca Básica de Tecnologia Social. ss. 25-46.
- Holloway, J. (2006). “Soyut Emegın Krizi Biziz” (çev. Selen Göbelez), **Conatus Dergi**, 5, ss. 163-168.

- Holloway, J. (2015). **İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek** (çev. Pelin Sıral), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Holloway, J. (2017). **Kapitalizmin İçinde, Kapitalizme Karşı ve Kapitalizmin Ötesinde, San Francisco Dersleri** (çev. Ümit Özmakas), İstanbul: İletişim Yayınları.
- IMPA: <http://www.recuperadasdoc.com.ar/descripciones/impa.htm>. Erişim tarihi: 15.03.2021.
- Işıklı, A. (1980). **Kuramlar Boyunca Özyönetim ve Yugoslavya Deneyi**. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Juvenal, T. L. (2006). “Empresas Recuperadas por Trabajadores em Regime de Autogestão: Reflexões à Luz do Caso Brasileiro”, **Revista do BNDES**, 13(26), ss. 115-138.
- Kabat, M. (2011). “Argentinean Worker-taken Factories: Trajectories of Workers’ Control Under the Economic Crisis.” Immanuel Ness ve Dairo Azzellini (der), **Ours to Master and to Own, Workers’ Council From the Commune to the Present**, Chicago: Haymarket Books, ss. 365-381. Türkçesi: Yönetim Bizde Mülkiyet Bizde, Paris Komünü’nden Günümüze İşçi Denetimi (çev. ed. Çağatay Edgücan Şahin; çev. Çağatay Edgücan Şahin, Deniz Gürler, Başak Özcan, Selen Yamak), İstanbul: Notabene Yayınları.
- Kara, O. E. (2019). **Yapabileceğimizi Yapmak, Minör Siyaset ve Türkiye Örneği**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kazgan, G. (2016). **Liberalizmden Neoliberalizme, Neoliberealizmin Getirisi ve Götürüsü**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keskin, D. (2012). **Bitmeyen Sınavlar Yaşanmayan Hayatlar**, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Kioupkiolis, A. & Katsambekis, G. (2016). **Radikal Demokrasi, Kitlenin Biyopolitikası, Halkın Hegemonyası**, İstanbul: KÜY Yayınları.
- Klein, N. & Lewis, A. (2007). **Sin Patrón: Stories from Argentina’s Worker-Run Factories**, Chicago: Haymarket Books.
- Kutlu, D. (2011). “Küresel Meta Zincirleri ve Esneklik Gölgesinde Türkiye’de Çalışma ve Hak: Kopmakta Olan Bir İlişki Üzerine Notlar.” Yalçın Bürkev, Metin Özuğurlu, Yasemin Özdek, Ersin Vedat Elgür (der), **Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri II**, 2. Baskı, ss. 259-284.
- Laclau, E. & Mouffe, C. (2017). **Hegemonya ve Sosyalist Strateji, Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru** (çev. Ahmet Kardam), 4. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Larrabure, M. (2010). “Praxis, Learning, and New Cooperativism in Venezuela: An Initial Look at Venezuela’s Socialist Production Units.” **A Journal of Radical Theory, Culture, and Action**, 4(1), ss. 288-309.
- Laville, J.-L. (2010). “The Solidarity Economy: An International Movement.” **RCSS Annual Review**, 2. <https://journals.openedition.org/rccsar/202> (Erişim tarihi: 06.03.2021).

- Lima, J. C. (2009). "Paradoxos do Trabalho Associado." **Tempo Social**, 21(1), ss. 113-132.
- Luxemburg, R. (1993). **Sosyal Reform mu Devrim mi?** İstanbul: Belge Yayınları.
- Marcuse, P. (2016). "Kooperatifler Sosyalizme Giden Yol Mu?" **Monthly Review Bağımsız Sosyalist Dergi**, Mart/40, ss. 189-197.
- Marx, K. (1997). **Kapital III** (çev. Alaattin Bilgi), Üçüncü Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Mandel, E. (1975). "Self-Management: Dangers and Possibilities." **International**, 2/4, <https://www.marxists.org/archive/mandel/1975/xx/selfman.htm>. Erişim tarihi: 15.03.2021.
- Martí, J. P. & Thul, F. & Cancela, V. (2014). "Las Empresas Recuperadas como Cooperativas de Trabajo en Uruguay: Entre la Crisis y la Oportunidad." CIRIEC-España, **Revista de Economía Pública, Social y Cooperativa**, 82, ss. 5-28.
- Mete, B. (2017). **Türkiye'de İşçilerin Özyönetim Deneyimi: Diren Kazova Kooperatifi ve Özgür Kazova Tekstil Kolektifi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi.
- Mete, B. (2018). "Kazova İşçilerinin Özyönetim Deneyimi: Diren Kazova Kooperatifi ve Özgür Kazova Tekstil Kolektifi", **Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi**, 18, ss. 185-203.
- Mészáros, I. (2010). **Beyond Capital: Toward a Theory of Transition**, New York: Monthly Review Press.
- Mészáros, I. (2018). "Sermayenin Tarihsel Döngüsü Sona Eriyor." **Monthly Review**, 5, ss. 29-50.
- Mussa, M. (2003). **Arjantin ve IMF, Zaferden Trajediye** (çev. İ. Halit Elçi), İstanbul: Yeni Hayat Kütüphanesi.
- Narin, Ö. (2014). "Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinde İşçi Özyönetim Deneyimleri ve Kriz Dönemlerinde Özyönetimin Olanakları." **DİSK-AR Dergisi**, 3, ss. 48-61.
- Ness, I. & Azzellini D. (2021). **Yönetim Bizde Mülkiyet Bizde: Paris Komünü'nden Günümüze İşçi Denetimi** (çev. editörü: Çağatay Edgücan Şahin), İstanbul: Notabene.
- Ozarow, D. & Croucher, R. (2014). "Workers' Self-management, Recovered Companies and the Sociology of Work", **Sociology**, Vol. 48(5), ss. 989–1006.
- Öz, S. (2018). "Dünyada ve Türkiye'de Sanayisizleşme." **Ekonomik Araştırma Forumu**, https://eaf.ku.edu.tr/wp-content/uploads/2019/06/eaf_an1803.pdf. Erişim Tarihi: 15.05.2021.
- Özdek, Y. (2013). "Haziran Direnişi ve Doğrudan Demokrasi." Özyay Göztepe (der), **Gezi Direnişi Üzerine Düşünceler**, Ankara: Notabene Yayınları, ss. 111-126.
- Öztürk, Ö. (2006). "Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması." Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz, Fuat Ercan, Koray R. Yılmaz, Ümit Akçay, Tolga Tören (der), **Kapitalizmi Anlamak**, Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 213-276.

- Özüğürlü, M. (2005). **Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu, Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi**, İstanbul: Halkevleri Emek Çalışmaları Merkezi Bilimsel Yayınları.
- Paulucci, M. A. (2007). **O Internacionalismo e As Fábricas Recuperadas. Florianópolis: Universidade Federal de Santa Catarina, Centro de Filosofia e Ciências Humanas**, Programa de Pós-Graduação em Sociologia Política.
- Petras, J. (2002). “The Unemployed Workers Movement in Argentina.” **Monthly Review**, 53(8), <https://monthlyreview.org/2002/01/01/the-unemployed-workers-movement-in-argentina/>. Erişim tarihi: 15.01.2021.
- Petras J. & Veltmeyer, H. (2007). **Latin Amerika’da Devlet İktidarı ve Toplumsal Hareketler** (çev. Ali Ergin Demirhan), İstanbul: Kalkedon.
- Programa Facultad Abierta, <https://www.recuperadasdoc.com.ar/index.html>. Erişim tarihi: 10.02.2021.
- Raby, D. L. (2006). **Demokrasi ve Devrim, Günümüzde Latin Amerika ve Sosyalizm** (çev. Ertan Günçiner), İstanbul: Yordam Kitap.
- Ranis, P. (2010). “Argentine Worker Cooperatives in Civil Society: A Challenge to Capital-Labor Relations”, **WorkingUSA Journal of Labor and Society**, 13(1), ss. 77-105.
- Ranis, P. (2016). “Factories without Bosses: Argentina’s Experience with Worker-Run Enterprises”, **Labor: Studies in Working-Class History of the Americas**, 3(1), ss. 11-23.
- Ratner, C. (2016). “Kooperatiflerde Neoliberal Yönetim ve Sosyalist Bir Muhalefet Olarak Kooperatifler.” **Monthly Review Bağımsız Sosyalist Dergi**, Mart/40, ss. 173-187.
- Rebón, J. & Castiñeira, A. R. (2020). Consolidación cooperativa de empresas recuperadas por sus trabajadores en Argentina y Uruguay, **Psicoperspectivas**, 19(2).
- Rieiro, A. (2019). “Recuperación Colectiva del Trabajo y Nuevas Tramas de Sociabilidad: El Caso de las Empresas Recuperadas por Sus Trabajadores en el Cono Sur”, **Investigación en Ciencias Sociales**, 11(15), ss. 155-183.
- Rodrik, D. (2015). “Premature Deindustrialization.” <https://www.nber.org/papers/w20935>. Erişim tarihi: 15.05.2021.
- Rossi, F. M. (2013). “Piqueteros (workers/unemployment movement in Argentina).” David A. Snow vd. (der), **The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements**, Malden: Wiley, ss. 1126-1128.
- Rossi, F. M. (2016). “Patronsuz Fabrikalar İnşa Etmek: Arjantin’de İşçi Yönetiminde Fabrikalar Hareketi.” (çev. Aydın Sandıkçoğlu), Deniz Gürler, Ayşegül Sandıkçoğlu Gürler (der), **Karşı-İşgal: İşgal Hareketleri ve Özyönetimler Üzerine Bir Derleme**, İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları, ss. 163-176.
- Ruggeri, A. (2016). “İşgal Et, Geri Kazan, Çoğalt, Paylaş”, **Express Dergi**, 21(143), ss. 49-53.

- Ruggeri, A. (2017). “Las Empresas Recuperadas en Argentina, Ocupar, Resistir, Producir.” Immanuel Ness ve Dairo Azzellini (der), **Poder Obrero Control y Autogestión Obrera, desde La Comuna Hasta el Presente**, ss. 495-518.
- Ruggeri, A. & Vieta, M. (2015). “Argentina’s Worker-Recuperated Enterprises, 2010-2013: A Synthesis of Recent Empirical Findings”, **The Journal of Entrepreneurial and Organizational Diversity**, 4(1), ss. 75-103.
- Ruggeri, A. & Martínez, F. (2020). **Cooperativas de Trabajo y Empresas Recuperadas Durante la Pandemia: Impacto Sanitario y Productivo y Alcances de las Medidas de Asistencia del Estado**, Informe de Encuesta Nacional.
- Saad-Filho, A. (2009). “Neoliberalizm Krizde Mi? Yoksa Neoliberalizmin Krizi Mi?” Leo Panitch, Greg Albo, Vivek Chibber. **Socialist Register** (çev. Umut Haskan), İstanbul: Yordam Kitap.
- Sancaktar, C. (2015). **Özyönetim Düşüncesi**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sapancalı, F. (2005). **Sosyal Dışlanma**, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Savran, S. (2002). “Alternatif Küreselleşme mi, Proleter Enternasyonalizmi mi?: İmparatorluk’a Reddiye”, **Praksis Dergi**, 7, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Savran, S. (2013). **Üçüncü Büyük Depresyon, Kapitalizmin Alacakaranlığı**, İstanbul: Yordam Kitap.
- Silva, S. P. (2017). **Análise das Dimensões Socioestruturais dos Empreendimentos de Economia Solidária no Brasil**, Instituto de Pesquisa Econômica Aplicada (IPEA), 2271.
- Singer, P. (2002). **Introdução à Economia Solidária**, São Paulo: Perseu Abramo.
- Sönmez, S. (2013). “Liberal Paradigma ve Küresel Kriz.” Balseven, H. & Ercan, F. (der). **Kriz ve Türkiye, Aşınan Teoriler**, Ankara: Phoenix Yayınevi, ss. 53-70.
- Srnicek, N. & Williams, Alex (2019). **Geleceği İcat Etmek: Postkapitalizm ve Çalışmanın Olmadığı Bir Dünya**, İzmir: DeliDolu Yayınları.
- Standing, G. (2014). **Yeni Tehlikeli Sınıf: Prekarya** (çev. Ergün Bulut), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Stavrides, S. (2018). **Müşterek Mekân, Müşterekler Olarak Şehir** (çev. Cenk Saraçoğlu), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Şahin, Ç. E. & Gökten, K. (2018). “21. Yüzyıl Sosyalizmi’ ve Neoliberal Restorasyon Tehlikesi.” **Monthly Review**, 2018/5, ss. 103-115.
- Şahin, Ç. E. (2021). “Piyasa İlişkileri ile Toplumcu Bir Alternatif Arasında İşçi Kooperatifleri: Potansiyel ve Handikaplar Üzerine Bir Tartışma.” Uygur D. Yıldırım ve F. Serkan Öngel (der), **Şirketlerden Kooperatiflere, Rekabetten Dayanışmaya, Tartışmalar, Deneyimler**, İstanbul: Notabene, ss. 89-114.
- Şaylan, G. (2002). **Postmodernizm**, 2. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.
- Şenses, F. (2013). “Neoliberal Küreselleşme Kalkınma İçin Bir Fırsat Mı, Engel Mi?” Fikret Şenses (der), **Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma**, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Tauss, A. (2012). **Argentina's Recuperated and Worker-controlled Enterprises: A Neo-Gramscian Analysis of Transnational Hegemony, World Order and Historical Change Within The Global Political Economy**, Viyana Üniversitesi.
- Tauss, A. (2014). "Revisiting Argentina's Recuperated Factories-Reflections on Over a Decade of Workers' Control", **Desafios**, 27(1), ss. 185-205.
- Tréhondat, P. L. (2015). "Kazova: 100% coton, 100% laine, 100% produit sans patron." **Autogestion, L'encyclopédie Internationale** içinde, ss. 935-936.
- Tokol, A. (2001). "Çokuluslu Şirketler Ve Endüstri İlişkilerine Etkileri." **İş, Güç Dergi**, <http://www.isguc.org/?p=article&id=63&cilt=3&sayi=2&yil=2001>. Erişim tarihi: 15.05.2021.
- Utting, P. & Dijk, N. & Matheï, M. A. (2014). "Social and solidarity economy: Is there a new economy in the making?" **UNRISD Occasional Papers, United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD)**, Occasional Paper 10, Potential and Limits of Social and Solidarity Economy.
- Venturi, F. (2019). "Las Políticas Públicas Para las Empresas Recuperadas: Entre las Marginaciones Sociales y las Nuevas Formas de Trabajo." **Friedrich Ebert Stiftung: Análisis 48**.
- Vieta, M. (2012). "From Managed Employees to Self-Managed Workers: The Transformations of Labour at Argentina's Worker-Recuperated Enterprises." Maurizio Atzeni (der), **Alternative Work Organizations**, Londra: Palgrave Macmillan, ss. 129-156.
- Vieta, M. (2014). "Saving More than Jobs: Transforming Workers, Businesses and Communities through Argentina's Worker-Recuperated Enterprise." **Campinas 2014 Social and Solidarity Economy: Towards Inclusive and Sustainable Development. International Training Centre of the International Labour Organization**, ss. 5-33.
- Vieta, M. (2015). "The Italian Road to Creating Worker Cooperatives from Worker Buyouts: Italy's Worker-Recuperated Enterprises and the Legge Marcora Framework." **Euricse Working Papers**, 78/15.
- Vieta, M. (2019). **Workers' Self-Management in Argentina Contesting Neo-liberalism by Occupying Companies, Creating Cooperatives, and Recuperating Autogestión**, Leiden: Brill.
- Vieta, M. & Duguid F. (2021). "Business Conversion to Co-operatives: Background Information and References." **Co-operatives and Mutuals Canada&Canadian Worker Co-op Federation**.
- Yıldırım, Y. (2013). **Sosyal Forum'dan Öfkeli**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yücesan-Özdemir, G. (2010). "Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma." **Çalışma ve Toplum Dergisi**, 27, ss. 35-50.

